श्रीहरिः ।

विद्यावैजयन्ती

नाम

ग्रन्थरत्नावली

श्रीवल्लभाचार्यकुलकमलदिवाकर श्रीश्रीमुकुन्दराय-
श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण श्रीमत्प्रभुचरण-
गोस्वामिश्रीविट्ठलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी-
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
चरणाश्रयसों रत्नगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

—०*०—

(संख्या ४) न्योछावर १)

संवत् १९६४

विद्याविलास प्रेस बनारस ।

श्रीमुकुन्दरायो जयति ।

श्रीगोपाललालो जयति ।

शेषः शाब्देऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजश्री-
र्न्याये न्याय्यार्यवर्यो विमलतरमतिः सांख्यसंख्यावदार्यः ॥
वेदे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिवहोद्धारकृत् कृष्णचन्द्रः ॥
काश्मीरो गुणकुङ्कुमे हिमकरः सन्तापनिर्वापणे
धर्माम्भोजवने नवाम्बरमणिर्दावो द्विषत्कानने ॥
सिन्धुः कीर्तिकलानिधौ निरुपधिर्बन्धुः प्रपन्ने जने
श्रीमान् भाति विभुर्गुरुर्गिरिधरस्तत्पादपद्मे नुमः ॥ २ ॥

तथाच यथा वृत्त्या आवरणभङ्गे विषयचैतन्याभिव्यक्तिस्तथा
क्रियया आवरणभङ्गे क्रियारूपस्याप्यभिव्यक्तिरिति भावः ॥ अत आ-
इति ॥ उक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थं व्यवहारे तयोरनित्यत्वमाहेत्यर्थः । मूले,
विकार्ये तु ह्यध्रुवे इति ॥ कारणाद् बहिर्भावः कारणेऽन्तर्भावश्च तयो-
रिति ते विक्रियां प्राप्नुतस्तेनोत्पत्तिनाशवती इत्यर्थः । अत्र ज्ञान-
क्रिययोस्त्रिक्षणावस्थायित्वपक्षे उत्पत्तिस्थितिनाशाख्यविकारत्रयव-
त्वात् । चिरस्थायित्वपक्षे वृद्ध्यपक्षयवत्त्वेन पञ्चविकारवत्त्वाद्वि-
कार्यत्वं बोध्यम् । एवं प्रमाणेन प्रमेयनिर्णय उक्तः ॥ तर्हीति ॥ यदि
स्वरूपतः सर्वस्य नित्यत्वं तर्हीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

अनुष्ठानाद् गुरोर्वापि लौकिके लौकिकं फलम् ॥
प्रेमसेवात एव स्याद्विशिष्टव्यक्तिरुत्तमा ॥ ९२ ॥
कार्यभेदविभेदान् हि कल्पयित्वा विभागशः॥
वृथा शास्त्रप्रवृत्तिर्हि यस्मात् कार्यमतिर्वृथा ॥ ९३ ॥

अभिव्यक्तिहेतुमाह ॥ अनुष्ठानाद् गुरोर्वापीति ॥ गुरोरुत्त-
रकाण्डे लौकिकेऽपि क्रियाज्ञानयोः सफलत्वात् को विशेष इत्या-
शङ्क्याह ॥ लौकिकं फलमिति ॥ अन्यतः फलसिद्धिरित्यर्थः ॥
विशिष्टाभिव्यक्तौ हेतुमाह ॥ प्रेमसेवात इति ॥ भक्तिशब्दस्य
प्रत्ययार्थः प्रेम, धात्वर्थः सेवा । भक्त्यैव तुष्टिमभ्येतीति वाक्यात्,
पश्यन्ति ते म इति च । विशिष्टस्य कृष्णस्य कृतार्थत्वज्ञापनाया-
ऽभिव्यक्तिरुत्तमा । न तु दैत्यवधार्थमिव ॥ ९२ ॥

ननु क्वचित् षोडशपदार्थाः, क्वचित् सप्त, तथा त्वयापि
कार्येषु कथं न भेदाः कल्प्यन्त इत्याह ॥ कार्यभेदेति॥ मुख्यमेकं
पृथक्कृत्य साधनानां निरूपणम् । तत्तुल्यसंख्या हि फलकारण-
योः क्वचित् ॥ अतोऽत्र हरिं पृथक्कृत्य तत्त्वान्येव कारणत्वेन
कथितानि, न त्वेकीकृत्य शास्त्रान्तरवन्निरूपितानि ॥ ९३ ॥

अभिव्यक्तिहेतुमाहेति ॥ साधनतो निर्णेतुं तमाहेत्यर्थः ॥ गुरो-रिति ॥ उपसत्त्यादिना प्रसन्नात् तस्मादित्यर्थः॥अन्यत इति ॥ तथात्र पराधीनत्वात् तज्जघन्यमिति विशेष इत्यर्थः ।

एवं वैदिके प्रमेये फलतो विशेषः उक्तः।एतेनैव वैदिकशेषभूतस्मार्त-पौराणभारतरामायणप्रमेयमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् । तत्रापि धर्मप्र-करणे क्रियाया ब्रह्मप्रकरणे च ज्ञानस्यैव प्रमेयत्वात् । तयोः श्रौत-शेषतयैव मुख्ये फले उपयोगः । गौणं तु श्रौत इव कर्मसचिवदेव-तोषात् । गौणतरं त्वपूर्वद्वारेत्याद्यूह्यम् । सांख्ययोगयोस्तु प्रमेयं कारणकोटौ निविशति । तथा फलमपि । तदग्र उद्देशतो वक्तव्यम् । भक्तापवेदादेस्तु प्रागेवोक्तेन चरितार्थमिति पृथगत्र न विचारितम् । अतः परं गीताश्रीभागवतयोः प्रमेयमवशिष्यते । तत्साधनतो निर्ण-यन्ति ॥ विशिष्टेत्यादि ॥ ननु, भक्त्या त्वनन्ययेति वाक्याद्भक्तिरेवा-भिव्यक्तिहेतुत्वेन वाच्या, न तु सेवापीत्यत आहुः ॥ भक्तिशब्दस्ये-त्यादि ॥ अयमर्थः । प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्रा-धान्येनेति नियमादत्र धातुसामान्यार्थे शक्तोऽपि क्तिन् प्रत्ययो भ-जिसमभिव्याहारात् प्राधान्येन भजनक्रियां वक्ति । सा च सेवात्मि-का। सेवापदं च सातत्याऽऽभीक्ष्ण्यान्यतरपूर्वककायिकव्यापारविशेषे रूढम्। स्त्रीसेवा, औषधसेवेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तादृशव्यापारवि-शेषपरिचर्यारूप एव, स्वतन्त्रसेवाबोधकैर्मत्सेवया प्रतीतं च* इत्या-दिवाक्यैरवगम्यते । तेषु सेवया पूर्णत्वादिकथनात् प्रेमपूर्वकत्वमपि लभ्यते । अन्यथा तस्याः कायक्लेशजनकत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वोक्ति-भङ्गप्रसङ्गात् । एवं सति प्रेम्ण एव प्रयोजकत्वेन तस्य प्राधान्यं ग-म्यते। भक्तिलक्षणवाक्यैः, भक्त्यैवेति वाक्याच्च । अतः स एव प्र-त्ययार्थः । कायिक्यादिरूपा त्वप्रधानत्वात् प्रकृत्यर्थः । साऽपि, मत्पा-दसेवाभिरता मदीहा इति सेवनमुपक्रम्योक्तेन पश्यन्ति त इति वाक्येनावगम्यते । अतो, भक्त्या मामभीत्यादावुभयं संगृह्यत इत्यतः प्रेमसेवात्र तथोच्यत इत्यर्थः । एतेनैव पुराणान्तरप्रमेयव्यवस्थापि बोधिता ज्ञेया।एवं स्वरूपविचारेण शास्त्रानुरोधिप्रमेयं सार्द्धैश्चतुर्भिः स्वरूपप्रमाणसाधनफलैर्निर्णीतम् ॥ ९२ ॥

अतः परं स्वतन्त्रप्रमेयमध्ये कार्यरूपं विचारयन्ति ॥

नन्वित्यादि ॥ कार्यभेदेति ॥ ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य कार्यत्वा-

तद्भेदान् द्रव्यादीन् तद्विभेदान् पृथिवीशब्दादीन् हि निश्चयेन एतावन्त एव नियताः पदार्था, नाधिका इत्याकारकेण विभागशः।पृथिवी नित्या कार्या इन्द्रियानिन्द्रियरूपेत्याद्यवान्तरविभागेन कल्पयित्वा तज्ज्ञानेन तत्साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानेन मुक्तिं प्रदर्श्य शास्त्रप्रवृत्तिर्वृथा न फलसाधिका यस्माद्धेतोः कार्यमतिर्वृथा, वाचारम्भणश्रुत्या कार्यबुद्धिरेव न फलजनिकेत्युक्तं, तस्मादित्यर्थः। तस्मात्तत्कार्यतया हेयतयैव क्रोडीकार्यं, न तु फलायेति भावः।ननु यद्येवं तदा तत्त्वगणनाऽप्यपार्था, तेषामपि कार्यत्वादित्यत आहुः ॥ मुख्यमेकमित्यादि ॥ तथाच कार्यत्वेऽपि बोधसाधनत्वेन पुराणेषूक्तत्वाद् भगवदुक्तं पक्षमाश्रित्य कारणत्वेन गण्यन्तेऽतो न पूर्वोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव पुरुषः प्रकृतिर्महान् ॥
अहङ्कारः पञ्चमात्रा शब्दस्पर्शाकृती रसः ॥ ९४ ॥
गन्धो भूतानि पञ्चैव खं वायुर्ज्योतिरपः क्षितिः ॥
क्रियामयानीन्द्रियाणि वाग्दोर्मेण्ढ्राङ्घ्रिपायवः ॥
श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वा मनः षडितिभेदतः ॥९५॥
आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः ॥
अतो हि देवतावर्ग इन्द्रियेभ्यो न भिद्यते ॥ ९६ ॥
माया तु गुणरूपा हि कालस्तु भगवान् परः ॥
सूत्रं महांस्तथा प्राणो बुद्धिश्चाहमभेदतः ॥ ९७ ॥

तत्त्वानि गणयति ॥ सत्त्वमिति ॥ मनः षडित्यन्तेन। मनसः क्रियामयत्वं ज्ञानमयत्वं चाह॥ भेदत इति ॥ मनसा सह क्रियायां षडिति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

देवतावर्गेणाधिकसंख्यामाशङ्क्य परिहरति ॥ आध्यात्मि-

कास्त्विति ॥ माया भिन्नेत्याशङ्क्याह ॥ माया त्विति ॥ कालस्तु भगवत्यन्तर्भूतः । सूत्रं तु महत्तत्त्वमेव । तथा प्राणो बुद्धिश्च अहङ्कार एव ॥ तस्मादष्टाविंशतिसंख्याकान्येव ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

गणयतीति ॥ पूर्वं संख्याया उक्तत्वात् तत्पूरणाय गणयतीत्यर्थः । अत्र, सत्त्वमित्यादिसार्द्धद्वयेनाष्टाविंशतीनामुद्देशमात्रं कृतम् । लक्षणं तु सत्त्वादिगुणानां, तत्र सत्त्वं निर्मलत्वाद् * इत्यादिभ्यो गीतावाक्येभ्यो ज्ञेयम् । पुरुषादीनां पञ्चविंशतीनां तु तृतीयस्कन्धस्थकापिलेयवाक्येभ्यः । तत् सर्वं तु सुबोधिन्यां विवृतम् । तत्र चैकैकस्य लक्षणत्रितयमुक्तम् । तेभ्यो व्यवहारोपयोगाय मया प्रस्थानरत्नाकरे उद्धृत्यानूदितानि परीक्षितानि चेति तत्प्रपञ्चस्ततोऽवधेयः । उद्ग्रन्थविस्तरभियाऽत्र न लिख्यते ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ॥ देवतावर्गेणेति ॥ तैजसादिन्द्रियाणि त्विति तैजसशब्दवाच्याद्राजसाहङ्कारादिन्द्रियोत्पत्तिः, वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश * दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रका इति वैकारिकशब्दवाच्यात् सात्त्विकाहङ्काराद्देवतोत्पत्तिरित्युत्पत्तिभेदादुक्तरूपेण तेनेत्यर्थः ॥ आध्यात्मिक इति॥द्वितीयस्कन्धस्य दशमे आध्यात्मिको यः पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविक इत्यत्र जीवान्तर्यामिणोः कार्यभेदेऽपि पाचकपाठकवदभेद एव प्रतिपादितः । प्रकृतेऽपि तृतीयस्कन्धस्य षष्ठे, त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशदिति * प्राधानिकस्य गणस्य संख्यामुक्त्वाऽग्रे, तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोऽविशत् पदम् * वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययाऽसौ प्रतिपद्यत इत्यादिष्विन्द्रियाणां देवांशत्वं कण्ठत एवोक्तम् । श्रुतौ चाग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशादित्युक्तम् । तेनेन्द्रियाणां देवांशत्वाद्देवाभिन्नत्वम् । आध्यात्मिकादिपदार्थस्तु, आत्मनीत्यध्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः । एवमाधिदैविकोऽपि । एवं सति दैव्येषु भोगादिषु देवतावर्गस्य स्वातन्त्र्येऽपि देहमधिष्ठाय कार्यकरण इन्द्रियाणामेव प्राधान्यस्य पूर्ववाक्येषूक्तत्वात् तदाधिदैविकानामपि तेष्वेव निवेश इत्यत आध्यात्मिकेभ्य इन्द्रियेभ्यः स न भिद्यत इत्यर्थः ॥ माया भिन्नेत्याशङ्क्येति ॥ रजः सत्त्वं तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः * सर्गस्थितिनिरोधेषु गृहीता मायया विभोरिति

वाक्ये मायागुणयोर्ग्राह्यग्राहकभावोक्तेर्भिन्नेत्याशङ्क्येत्यर्थः । गुणरूपत्वं तु, दैवी ह्येषा गुणमयीति वाक्यात् । ननु तथा सति कथमनयोर्वाक्ययोरविरोध इतिचेत् । इत्थम् । सामर्थ्यरूपा हि सा । यथा पुरुषस्य कर्मकरणादौ शक्तिः । अत एव कार्यैकोन्नेया । किमावरीव इति श्रुतेश्च । एवं सति सिसृक्षया गुणानुत्पाद्य तेषु तां निक्षिपतीति तदात्मैव सोच्यते । कीर्त्तिन्यायाच्च न भगवच्छक्तित्वहानिरतो नानुपपत्तिः कापि । कालो वैशेषिकादिमते द्रव्यान्तरम् । अनीश्वरकापिले तु, दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सूत्रादाकाशेऽन्तर्भावितः । एकदेशिमते त्वतिरिक्तं प्राकृतिकं तत्त्वम् । अपरैकदेशिमते त्वहङ्कारमूढस्य कर्त्तुर्भयजनकः पुरुषस्य धर्मः सामर्थ्यविशेषो वा काल इति।तदेकमपि स्वाभिप्रेतं न भवति, किन्तु श्रुतौ कार्यकोटावगणनावुद्गमेऽस्याप्यश्रवणात्, सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहमिति * प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि * चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्ष्यत इति वाक्याच्च स भगवदात्मक एवेत्याशयेनाहुः ॥ कालस्त्वित्यादि ॥ ननु तेभ्यः समभवत्सूत्रमिति वाक्यात् सूत्रं नाम तत्त्वं भिन्नमेवेत्यत आहुः॥ सूत्रं तु महत्तत्त्वमेवेति॥ तेभ्यः समभवत् सूत्रं महान् सूत्रेण संयुत * इति वाक्यादेव तथेत्यर्थः । एतद्वाक्यार्थस्तु, सूत्रं सूचनात् क्रियाशक्तिमान् प्रथमो विकारः । ततो महान् ज्ञानशक्तिमान् । स च सूत्रेण संयुतः सम्यङ् मिश्रितः, ततः पृथङ् न, किन्त्वेकमेव तत्त्वं ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां द्वेधोच्यत इति । द्वितीयस्कन्धे तु, ततः प्राणो महानसुरिति प्राणात्मकत्वमप्यस्योक्तम् । वेदे य आसन्यत्वेन प्रसिद्धो भगवद्रूपस्तस्य सूत्रेऽवतारात् । एतद्रूपता च नामसृष्टावुपयोक्ष्यते । प्राणबुद्धिभ्यां तत्त्वाधिक्यमाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ तथा प्राणो बुद्धिश्चेति॥ बुद्धिः प्राणस्तु तैजस इति वाक्यात् । तैजसो राजसाहङ्काराभिन्न इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे तैजसाहङ्कार एवाऽऽसन्यावतारो ज्ञेयः । अतो नानुपपत्तिः । भगवदीयसांख्ये तयोरुत्पत्तिर्नोक्तेत्यत्रापि तत्त्वान्तरता नोक्ता । अतो न तत्त्वाधिक्यमित्यर्थः । एतेन तृतीयस्कन्धे, तैजसात्तु विकुर्वाणाद् बुद्धितत्त्वमभूत् सतीति * यदुक्तं तत् कल्पान्तरानुसारिमन्तातरमिति ज्ञापितम् । प्राणस्य वायुसमानाकारत्वमात्रमादायैव वायुलक्षणे सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वमुक्तं, न तु तामसत्वं वायुरूपत्वं

वाऽऽह्रायेत्यप्यधेयम । अन्यथा तामसीं सृष्टिं वदन् शास्त्रकारस्तैजसानामिन्द्रियाणामात्मत्वं कथं वदेत् । ननु क्वचिदाकाशादिपञ्चकसत्त्वांशेभ्यो बुद्ध्युत्पत्तिकथनात् सात्त्विकत्वं प्रतीयते । श्वासोच्छ्वासाभ्यां वायुत्वेन प्राणस्य तामसत्वमतः कथमुभयो राजसत्वमितिचेन्न । जननक्रियायामुभयोर्व्यापृतत्वाज्जननस्य च रजोधर्मत्वात्तदुपपत्तेरिति । प्राणलक्षणं तु सर्वेन्द्रियबलदातृत्वम् । अत एव ओजःसहोबलानि प्राणधर्माः । ओज इन्द्रियशक्तिः, सहो मनःशक्तिर्बलं च देहशक्तिरिति । अयं चाऽणुः सामर्थ्येन शरीरे सकले प्राणापानव्यानोदानसमानभेदात् पञ्चधा तिष्ठति । क्वचित्तु, नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयभेदेन दशधाऽप्युक्तः । एतेषां स्थानकार्यादिकं विस्तरभयान्नोच्यते, सर्वजनीनत्वात्प्रमाणमपि। बुद्धिस्तु, बुद्धिश्च बोद्धव्यं चेति श्रुतौ करणानुक्रमणे सिद्धा, हृदयस्था, विशिष्टज्ञानलक्षणकार्यानुमेया च । तत्साधितमाचार्यैः । यो बुद्धिमाँस्तस्य पदार्थज्ञानं भवतीति, सुबुद्धिरयं पदार्थान् जानातीति च ज्ञानकारणत्वेन बुद्धिर्व्यपदिश्यते । कार्यकारणयोरभेदोपचाराच्च बुद्धिज्ञानयोः पर्यायत्वव्यवहारः । अन्यथा बालस्य बुद्ध्यभावेन पदार्थज्ञानं सम्यङ् न भवति तत् स्यादिति । बुद्धेर्लक्षणानि तु त्रीणि । तत्र, द्रव्यस्फुरणविज्ञानत्वं स्वरूपलक्षणम । इन्द्रियानुग्राहकत्वं, संशयविपर्यासनिश्चयस्मृतिस्वप्नवृत्तिकत्वं चेति द्वयं कार्यलक्षणम । तदुक्तम्—

द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः * संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च * स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथगिति । प्रथमलक्षणे द्रव्यपदं विषयमात्रोपलक्षकम । तेन विषयनिर्विकल्पकोत्तरं शब्दादिना यद् विशिष्टज्ञानं तादृगाकारा बुद्धिरित्याध्यात्मिकं तल्लक्षणम । निर्विकल्पकाकारा तु न बुद्धिः । तारतम्याऽज्ञापनेनेन्द्रियाननुग्राहकत्वात् । विशिष्टज्ञानाकारत्वाच्च । योगजधर्मजन्यविज्ञानस्यापि विशिष्टज्ञानरूपत्वात्तद्वारणाय समुदितमुपात्तम । तेनेदं फलति । योगजधर्माऽजन्यो विशिष्टज्ञानसमानाकारो ज्ञानेन्द्रियानुग्राहकः पदार्थो बुद्धिरिति । तृतीयलक्षणोक्ता वृत्तयस्तु कार्यज्ञाननिरूपणे संशयादीनां स्वरूपकथने तत्तत्समानाकारत्वेनैव ज्ञाता भविष्यन्तीति प्रस्थानरत्नाकर एव ता विवृता इत्यतो नात्र लक्ष्यन्ते । प्रकृतमनुसरामः । एवं तत्त्वाधिक्यं परिहृत्य निगमयन्ति । त-

स्मादित्यादि ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माऽभवत् पुरा ॥
यद्रूपं समधिष्ठाय तदक्षरमुदीर्यते ॥ ९८ ॥
आनन्दांशतिरोभावः सत्त्वमात्रेण तत्र हि ॥
मुख्यजीवस्ततः प्रोक्तः सृष्टीच्छावशगो हरिः ॥९९॥
इच्छामात्रात्तिरोभावस्तस्यायमुपचर्यते ॥
ब्रह्मकूटस्थाऽव्यक्तादिशब्दैर्वाच्यो निरन्तरम् ॥१००॥
सर्वावरणयुक्तानि तस्मिन्नण्डानि कोटिशः ॥
मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितः ॥ १०१ ॥
प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्त्तौ लोकत्वेन तदुद्भवः ॥
अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमस्य हि ॥
हंसाकृतित्वकथने पुच्छत्वं परमात्मनः ॥ १०२ ॥

अक्षरकर्मस्वभावान्निरूपयन् प्रथममक्षरमाह ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेति ॥ भगवान् यदा येन रूपेण कार्यं कर्त्तुमिच्छति तद्रूपमेव व्यापारयति ॥ तत्र ज्ञानेन मोक्षो देय इति यदा विचारयति तदाऽक्षरमेव ब्रह्मस्वरूपं पुरुषोत्तमस्याधारभागश्चरणस्थानीयः, तमादौ चतुर्मूर्त्तीकरोति। अक्षररूपं, ब्रह्मरूपं, कालरूपं, स्वभावरूपं च। तत्र यस्य रूपस्य द्वैरूप्यं भवति प्रकृतिपुरुषभेदेन तदक्षरम् ॥९८॥ ननु पुरुषोत्तमस्वरूपात्तत्र को विशेष इति चेत्तत्राह ॥ आनन्दांशतिरोभाव इति ॥ अग्रेऽहमेवं भविष्यामीतीच्छामात्रेणान्तःसमुत्थितसत्त्वेनानन्दांशस्तिरोहित इव भवति । तेन सृष्टीच्छया व्यापृतो भगवान् मुख्यजीवशब्दवाच्योऽपि भवति । अत एव औडु-

लोभिमते जीवानां चिद्रूपाणां चिदूरूपे स्वयोग्ये ब्रह्मणि प्रवेशः ॥९९
नन्वानन्दांशतिरोभावे जीवत्वमेव स्याद् यथा महदादीनामित्या-
शङ्क्याह ॥ इच्छामात्रादिति ॥ इच्छायां प्रविष्टायां कार्यव्या-
पृत्या तिरोभाव इवोच्यते । वस्तुतस्त्वानन्दमय एव । अत एव
पुरुषोऽवतारो भविष्यति । इच्छारूपायाः प्रकृतेर्भिन्नत्वे वाचकै-
रपि तस्य न जीवत्वमित्यभिप्रायेणाह ॥ ब्रह्मेति ॥ आदिशब्देना-
ऽसत्तमःशब्दादयो गृह्यन्ते । तथापि न पुरुषोत्तमाद्भिन्नतयाऽव-
स्थितः, किन्तु निरन्तर एव ॥ १०० ॥ तस्यैव कारणत्वं ज्ञाप-
यितुं तत्रैव कार्यस्थितिमाह ॥ सर्वावरणयुक्तानीति ॥ तदाहु-
रक्षरं ब्रह्मेति वाक्यात् । एतस्याक्षरस्य पुरुषोत्तमे अभेदेन यथा
निवेशस्तथा प्रकारा उच्यन्ते । तदाह ॥ मूलाविच्छेदेति ॥ मूलेन
पुरुषोत्तमेन सह, अविच्छिन्नतया तिष्ठति, न तु कार्यत्वेनेत्याह ॥
तदाधारतयेति ॥ एषा स्थितिः सर्वदा ॥ १०१ ॥

कदाचित् पुनः पुरुषोत्तमश्चेदाविर्भवति तदाक्षरमपि बहुधा
भवतीत्याह ॥ प्रभुत्वेनेति ॥ प्रभुर्वैकुण्ठवासी लोको वैकुण्ठः ।
जीवजडाकारेण प्रादुर्भवतीत्यर्थः । अत एव वैकुण्ठवासिनो मुक्ताः ।
ततोऽपि पुरुषोत्तमो महान् । अत एवाभेदश्चास्मदादीनामिति
वाक्यं सङ्गच्छते । अन्तरुपासनायाम् अन्तर्यामिरूपेण प्रकटो
भवति । तदा सद्योमुक्तौ ज्ञानिनस्तच्चरणारविन्दमेव प्रविशन्तीत्य-
ऽक्षरस्य पादत्वम् । तथावतारेऽपि । चैद्ये च सात्त्वतपतेश्चरणं प्रवि-
ष्टे * इति । आदिशब्देनाधिदैवादिरूपेष्वपि । आनन्दमयनि-
रूपणे हंसाकृतित्वकथनं तत्र, ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्माक्षरमानन्दमय-
स्य पुच्छमिति निःसन्देहाय परमात्मपदम् ॥ १०२ ॥

ब्रह्मतनुः पर इत्यत्रोक्तं यत् तद् विचारयन्ति ॥ अक्षरेत्यादि ॥
तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणमिति * तृतीयस्कन्धवाक्यादक्षरस्य

कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया * आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे । कालाद् गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः। कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूदिति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् कालकर्मस्वभावानामपि ब्रह्माण्डसृष्टिपूर्वभावित्वात्तत्त्वता भविष्यतीति कथमष्टाविंशतिरेव तत्त्वानीत्याशङ्कायामेतेषां तत्त्वतानिराकरणार्थमेतच्चतुष्टयस्वरूपं निरूपयिष्यन् प्रथममक्षरं लक्षयतीत्यर्थः । अत्राक्षरकर्मस्वभावानित्यत्र मध्ये कालशब्दस्त्रुटित इति प्रतिभाति, तथाग्रे, ब्रह्मरूपमित्यत्र कर्मरूपमिति पाठश्च । व्याख्यानग्रन्थस्वारस्यादिति बोध्यम् । नन्वेवमधिष्ठानस्य किं प्रयोजनमत आहुः॥भगवानित्यादि॥तथाचाक्षरज्ञाने श्रुतौ मोक्षस्योक्तत्वात्तस्याव्यक्तत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात्तस्य ज्ञानार्थमेवं तदधितिष्ठतीत्यर्थः।एवं प्रयोजनमुक्त्वा लक्षणं व्याकुर्वन्ति ॥ तत्र यस्य रूपस्येत्यादि ॥ इदमेव च श्रीभागवते सर्वकारणकारणपदेनोक्तम् । सर्वकारणयोः प्रकृतिपुरुषयोः कारणमिति व्याख्यानात् । द्विधा समभवद् बृहदिति वाक्याच्च । अत्र मूले समधिष्ठायेति कथनात् सृष्टिकरणे आधाराकाङ्क्षापि पूरिता । तेन शास्त्रे ऊर्णनाभदृष्टान्ते याऽनुपपत्तिः साऽपि परिहृता बोध्या ॥ ९८ ॥ भवतीति ॥ तथा च पुरुषोत्तमस्तु लीलया इच्छां करोति, न तु तया व्याप्रियत इत्यतिरोहितानन्दः । अक्षरं तु तया व्यापृतं सन्मूलभूतेन सत्त्वेन तिरोहितानन्दं मुख्यजीवपदवाच्यतां धत्त इत्येष विशेष इत्यर्थः । आनन्दांशतिरोभावे गमकमाहुः ॥ अत एवौडुलोमीत्यादि ॥ अक्षरस्यानन्दमयत्वे गमकमाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अत्रेदं हृदयम् । प्रकृतिभर्त्तुः पुरुषस्य निर्वृतात्मन इत्यनेनानन्दमयत्वमुक्तम् । ब्रह्माण्डदेहप्रविष्टपुरुषस्य च प्रथमस्कन्धे वाराहादयोऽवतारा उक्ताः । त एव च द्वितीयस्कन्धे लीलावतारत्वेनानन्दाकारा उक्ताः । तत्र तत्र तेषां तथात्वं च साधितम् । एवं सति यदवताराणामानन्दमयत्वं तदवतारिणः पुरुषस्याप्यानन्दमयत्वमर्थसिद्धम् । तथा सति तदवतारिणोऽक्षरस्यानन्दमयत्वे कः सन्देह इति । एषा च ब्रह्माण्डस्य ब्रह्मशरीरत्वं यत्र कल्पे तत्रत्या व्यवस्था ॥ ९९ ॥ गमकान्तरमप्याहुः ॥ इच्छारूपाया इत्यादि ॥ भिन्नत्वे इति॥ या पूर्वं प्रजायेयेतीच्छारूपा तस्या एव पिण्डिततया घनीभावेन प्रकृतिरूपतया पृथक्स्थिताविल्यर्थः । अत्र वाचकनिर्देशेन प्रमाणानुरा-

धित्वमक्षरस्य स्फुटीकृतम्। ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं तु तदाहुरक्षरं ब्रह्मेत्यत्रोक्तम्। एवं श्रुतावपि। तथा, कूटस्थोऽक्षर उच्यते। अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इति। कूटवन्निर्विकारतया स्थितं कूटस्थम्। कूटस्थशब्दस्याक्षरपर्यायत्वकथनेन स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयावच्छिन्नं चैतन्यं कूटस्थपदवाच्यमित्यङ्गीकुर्वन्तो विद्यारण्याद्या निरस्ताः। शक्तिग्राहकस्यालाभादिति। शेषं स्पष्टम्॥ १००॥ तदाहुरिति॥ विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः * आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः। दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत्। लक्ष्यन्तेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशोऽप्यण्डराशयः। तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणमिति। एवमस्य प्रमाणान्निर्णय उक्तः। प्रमेयाद्वक्तुमाहुः॥ एतस्येत्यादि॥उच्यन्त इति॥श्रीभागवतादावुच्यन्त इत्यर्थः। एषा स्थितिरिति॥ मूलं पुरुषोत्तमस्तमाधारं कृत्वा या स्थितिः सेति। तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं, एतद्वै तदक्षरङ्गार्गीत्यादिश्रुतौ ब्रह्माऽभेदश्रावणात् तदवच्छिन्नतया, तदक्षरं परमे व्योमन्नित्यत्राधारतया श्रावणादक्षरात्परतः पर इत्यत्र पुरुषादपरत्वश्रावणाच्च तथेत्यर्थः। नच पुरुषोत्तमस्याक्षरस्य वाऽऽधारान्तरमपेक्षणीयम्। मूले मूलाभावादमूलं मूलमिति न्यायात्। एवं सति, तद्धाम परमं ममेत्यादिभिर्धर्मभेदे स्मृते तद्भिन्नत्वशङ्कोदेति। सा च, अक्षरमम्बरान्तधृतेरित्यत्राऽक्षरशब्दवाच्यत्वस्य ब्रह्मणि व्यवस्थापनात् परिहृता। स्वस्यैवाऽऽधारत्वमाधेयत्वं चेति तु विरुद्धधर्माश्रयत्वादेव सिद्धमिति न शङ्कावकाशः॥ १०१॥ जीवजडाकारेणाविर्भवतीति॥ इदं च द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये प्रसिद्धम्॥ ततोऽपीति॥ प्रभुत्वादपीत्यर्थः। एवं स्वरूपकोटिस्थत्वेऽपि न्यूनत्वं समर्थितम्। शेषं स्फुटम्॥ अत एवेति॥ अक्षरात्मत्वादेवेत्यर्थः। एतेन एकात्मवादस्यापि मूलमुक्तम्॥ अत एवेति॥ मुक्त आधिक्यादेव। अभेद इति वाक्यं तु स्कान्दं भारततात्पर्ये मध्वाचार्यैरुपन्यस्तम्। अभेदश्चास्मदादीनां मुक्तानां हरिणा तथा * इत्यादि सर्वं मोहाय कथ्यते पुत्र नान्यथेति *। एवं प्रमेयान्निर्णय उक्तः॥ १०२॥

तदुपासनया ज्ञानात् परमात्मत्वमस्य हि॥

ज्ञानमार्गे त्वेतदेव सेव्यं कृष्णस्ततोऽधिकः ॥
रूपान्तरं तु तस्यैव सर्वसामर्थ्यसंयुतम् ॥ १०३ ॥
चिदानन्दतिरोभावस्तदनुद्गम एव च ॥
ईषत्सत्त्वांशप्राकट्यं बहिरन्तस्तु सर्वतः ॥ १०४ ॥
चिदानन्दावपि तथा स कालः सकलोद्भवः ॥
क्रियाशक्तिप्रधानत्वान्नित्यगः सकलाश्रयः ॥ १०५ ॥
विकृतावेव तच्छक्तिः सर्वोत्पत्त्यन्तभावनः ॥
ऐश्वर्यं भगवद्दत्तं तत्रैव प्रतितिष्ठति ॥ १०६ ॥
अत एवेश्वरः प्रोक्तः सर्वान्तर उदीरितः ॥
आसुरादिमते तस्मान्नान्यः सेव्यः कथञ्चन ॥ १०७ ॥
मुख्याधिकारी कृष्णस्य प्रभुवत् फलसाधकः ॥
सूर्यगत्या तु तद्भेदाः सूर्यस्तस्याधिभौतिकम् ॥
आध्यात्मिकं तु तद्भेदाः क्वचिदिच्छाऽपि भेदिका ॥ १०८ ॥

एवमनेकभावापन्नमपि ज्ञानमार्गेऽक्षरत्वेनैव सेव्यमित्याह ॥ तदुपासनयेति ॥ प्रथमतस्तस्यैव निदिध्यासनेन यज्ज्ञानमुत्पद्यते तेनास्याधिकारिणः परमात्मत्वमेव, न त्वक्षरमात्रतेति भगवद्वचनादवगम्यते । ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति हिशब्दार्थः । भक्तिमार्गे त्वारम्भत एव परमानन्दः । ज्ञानमार्गे त्वन्तत इति विशेषः । तथापि ज्ञानमार्गे अक्षरमेव सेव्यम् । एवमभेदेऽपि वैलक्षण्यं निरूप्य यदर्थमेतन्निरूपितं तदाह ॥ कृष्णस्ततोऽधिक इति ॥ अक्षरादपि चोत्तम इत्यादिवाक्यं समर्थितं भवति । तस्यैव रूपान्तरं काल

इत्याह ॥ रूपान्तरमिति ॥ तस्य रूपान्तरत्वे हेतुमाह ॥ सर्वसामर्थ्यसंयुतमिति ॥ सर्वाकारेण भवनातिरिक्तं यावत् किञ्चित्सामर्थ्यं मायाया विशेषस्तत्संयुतम् । तेनास्य सर्वाधिकारित्वं निरूपितम् ॥ १०३ ॥ तस्य रूपमाह ॥ चिदानन्दतिरोभाव इति ॥ सच्चिदानन्दरूपेषु द्वयोस्तु स्वेच्छयातिरोभावः । उपासनायामन्यथा करणाभावायानन्दांशस्य सर्वथाऽनुद्गमः। सजातीयत्वेन जीवसङ्कोचाभावाय चिदंशस्याप्यनुद्गमः । जडादपि वैलक्षण्यमाह ॥ ईषत्सत्त्वांशप्राकट्यमिति ॥ व्यवहारे सर्वानुभवसम्भवेऽपि सर्वाऽप्रत्यक्षत्वात् । तर्हि आकाशतुल्यता स्यादित्याशङ्क्याह ॥ अन्तस्तु सर्वत इति ॥ स बहिर्मुखाणां बहिर्व्यवहारे पूर्वोक्तप्रकार एव । ज्ञानिनां तु सच्चिदानन्दरूपो भगवानपि कदाचित्तद्रूपो भवतीति । अतः सच्चिदानन्दरूपोऽन्तःप्रकटः । तस्य प्रयोजनमाह ॥ सकलोद्भव इति ॥ सकलस्योद्भवो यस्मात् । तस्य परमार्थदर्शने कार्य्यसिद्धिर्न भविष्यतीति भगवांस्तं क्रियाशक्तिप्रधानमेव कृतवान् । अतः सकलोद्भवहेतुः । नित्यगश्च चलनैकस्वभावः । तथा सति सर्वनियामकत्वं न भविष्यतीति विशेषमाह ॥ सकलाश्रय इति ॥ सर्वं जगत् स्वस्मिन् स्थापयित्वा निरन्तरं गच्छति । अत एव नित्यप्रलयसिद्धिः । कृष्णस्य इदं सामर्थ्यम् । तच्च पुरुषोत्तमाक्षरातिरिक्त एवेत्याह ॥ विकृतावेवेति ॥ विकृतौ किं करोतीत्याकाङ्क्षायामाह ॥ सर्वोत्पत्त्यन्तभावन इति ॥ केचिदस्यैवेश्वरत्वमाहुः । केचिदन्तर्यामिणः । तत्रास्येश्वरत्वे हेतुमाह । ऐश्वर्यं भगवद्दत्तमिति । मुख्योऽयमधिकारी तेन सर्वापेक्षया भगवत्सेवकेष्वयमन्तरङ्गः । अस्य महत्त्वाय सेवकानुपासनाप्रकारं चाह ॥ आसुरादिमते तस्मादिति ॥ तस्यान्यथाकरणं व्यावर्त्तयति॥ प्रभुवत् फलसाधक इति ॥ तस्य परिज्ञानार्थं तद्भेदानाह ॥ सूर्य-

गखेति ॥ तस्याप्याध्यात्मिकादिरूपमस्तीत्याह ॥ सूर्य इति ॥ आधिभौतिकं रूपं तस्य सूर्यः । आध्यात्मिकं युगादिः । रात्रौ युगाद्यभावाद्भेदसिद्ध्यर्थमाह ॥ क्वचिदिच्छापीति ॥१०४॥१०५॥ ॥१०६॥१०७॥१०८॥

साधनफलाभ्यां निर्णेतुमाहुः ॥ एवमनेकेत्यादि ॥ शेषं स्पष्टम । अथ कालस्य तद्रूपत्वेऽपि स्वतन्त्रत्वाय लक्षणादिकं वक्तुमाहुः ॥ तस्यैव रूपान्तरमित्यादि ॥ प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः * सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहमिति वाक्यं कालस्य ब्रह्मपदेनाक्षरब्रह्मरूपतोक्ता । द्विधा समभवद् बृहदित्युपक्रमात् । न तु तदुत्पत्तिः । तेन रूपान्तरं हेतुमिति गमकमित्यर्थः । प्रकृतेरुपादानत्वमुक्त्वा सदभिव्यञ्जकत्वमात्रमुक्तं, तेन निमित्तरूपतया कारणत्वमित्यभिप्रेत्याहुः ॥ सर्वाकारेत्यादि ॥ एवं प्रमाणतो निर्णय उक्तः ॥ १०३ ॥ प्रमेयतो निर्णेतुं तस्य स्वरूपलक्षणमाहुः ॥ तस्येत्यादि ॥ द्वयास्तु स्वेच्छयेति ॥ चिदानन्दयोः प्रजायेयेतीच्छया । कालः पुरुषोत्तमस्य क्रियाशक्तिरूपः । चेष्टारूपत्वात् । योऽयं कालस्तस्य ते व्यक्तबन्धोश्चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वमिति * वाक्यात् । क्रिया च सदंशशक्तिरिति तत्र युक्तश्चिदानन्दतिरोभाव इत्यर्थः । ननु तिरोभावेऽपि यथा मात्राभ्यो भूतोद्गमो भूतेभ्यस्तद्विशेषगुणोद्गमस्तथा चिदानन्दांशोद्गम इत्यत आहुः ॥ उपासनायामित्यादि ॥ अन्यथा करणाभावायेति ॥ आनन्दांशदानाभावायेत्यर्थः ॥ सजातीयेत्यादि ॥ प्रकृतितो जडवत् कालाच्चिदंशान्तरोद्गमे कालस्यापि सजातीयातायां तथा स्यादिति तदभावाय तथेत्यर्थः। अन्तःस्तु सर्वतश्चिदानन्दावपि तथेति।मूलं तु– अन्ताश्चिदानन्दावपिशब्दात् सदंशश्च सर्वतस्तथा प्रकट इत्येवं युज्यते । एवञ्च. स काल इत्यन्तेन सपादपद्येन स्वरूपलक्षणं कालस्योक्तं भवति । अन्तःप्रकटसच्चिदानन्दो व्यवहारे ईषत्सत्त्वांशेन प्रकटः काल इति आकाशवारणायाऽन्तारित्यादि ॥ अक्षरवारणाय व्यवहारेत्यादि । कालोऽस्मीति, कालेनाऽव्यक्तमूर्त्तिनेत्यादिवाक्यानुरोधीदं लक्षणम । अथ गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठित इति कार्यानुसारिलक्षणस्यार्थमाहुः ॥

तस्य प्रयोजनमित्यारभ्य, प्रलयसिद्धिरित्यन्तेन ॥ तेन सकलोद्भवो नित्यगः कालः । नित्यगः सकलाश्रयो वा काल इति लक्षणद्वयं सिद्ध्यति । ईश्वरेच्छापुरुषादिव्यावृत्त्यर्थं, नित्यग इति ॥ इदमेवाप्रतिष्ठितपदेनोक्तम् । नित्यगत्वोपपादनार्थं, सकलेत्यादि ॥ यस्मादिति ॥ निमित्तभूतात् ।

तेन सकलोद्भवत्वाद्भिरक्षिप्रादिव्यवहारहेतुत्वं सकलाश्रयत्वादतीतानागतादिव्यवहारहेतुत्वं च दर्शितम् । इदमेव गुणव्यतिकराकारनिर्विशेषपदाभ्यामुक्तम् ॥ कार्यसिद्धिर्नेति ॥ भयेन च प्रव्यथितं मनो म इत्यादौ तस्य भयजनकत्वोक्तेस्तथेत्यर्थः । उपादानत्वं तु नादृतम् । अत्र प्रकृतेरेव तथात्वेन विवक्षणात् । ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाऽव्यक्तिमूर्त्तिना*इत्यत्र विश्वपरिच्छेदकत्वमीश्वरत्वञ्चोक्तम् । तद्विवेचयितुमाहुः ॥ कृष्णस्येत्यारभ्यान्तरङ्ग इत्यन्तम् ॥ इदमिति ॥ प्रलायकत्वरूपम् ॥ सामर्थ्यमिति ॥ प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयमिति *वाक्ये प्रभावत्वेन कथनात्तथेत्यर्थः । अन्तर्यामिण ईश्वरत्वम्, ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीत्यत्रोक्तम् । अन्तरङ्ग इत्यनेन मूलस्थं सर्वान्तरपदं विवृतम् । सर्वापेक्षयाऽऽन्तर इति समासात् । फलतः साधनतो निर्णेतुमाहुः ॥ अस्य महत्त्वायेत्यादि ॥ अन्यथा करणमिति ॥ उपासकपक्षपातेन भगवद्भिसम्मतकरणमित्यर्थः । आध्यात्मिकाधिभौतिकयोः कालयोर्लोकशास्त्रप्रमाणकत्वायाहुः ॥ तस्य परिज्ञानार्थमित्यादि ॥ युगादीति ॥ आदिपदं परमाण्वादिद्विपरार्द्धान्तकालोपलक्षकम् । परमाण्वादिलक्षणं तु चरमः सद्विशेषाणामित्यादिना तृतीयस्कन्धे निरूपितम् । तत्सुबोधिनीतोऽवगन्तव्यम् । मयाऽपि प्रस्थानरत्नाकरे तद्विमृष्टमिति नेह प्रपञ्च्यते । एवमत्र प्रमाणादिचतुष्टयेन कालस्वरूपं निर्णीतम् ॥ १०४॥ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

विधिषेधप्रकारेण यः क्रियाशक्तिरुद्गतः ॥
तत्कर्म प्रकटं तावद् यावत् फलसमापनम् ॥१०९॥
तदेकं भगवद्रूपं साधारण्येन सर्वगम् ॥

अग्रपश्चाद्भावभेदा द्विधा प्रकटमुच्यते ॥ ११० ॥
सृष्टौ साधारणं तद्धि स्वांशेन प्रकटं यथा ॥
कालवत् सकलं रूपमङ्गं तद्वशगं तथा ॥ १११ ॥
इच्छामात्रप्रकटनं सर्वथा तत् तिरोहितम् ॥
सर्वत्रस्त्वाश्रितं पश्चात् स्वभावोऽयं हरेस्तनुः॥११२॥

एवं कालं निरूप्य कर्म निरूपयति ॥ विधिषेधप्रकारेणेति॥ रूपान्तरं तु तस्यैवेत्यनुवर्त्तते । यथा कालो रूपमक्षरस्य तथा कर्मापि । परमेतावान् विशेषः । कालः स्वत एव प्रकटः, अयं तु पुरुषैर्विधिनिषेधप्रकारेण प्रकटीक्रियते । अतः कालापेक्षया लोकानां हिताहितप्रदाने विशिष्यते । अयं च क्रियारूपः । धर्मिणो धर्मे प्रवेशात् । कालवान्न स नित्यप्रकटः, किन्तु फलदानपर्यन्तमेवेत्याह ॥ यावत्फलसमापनमिति ॥ १०९ ॥ ॥ तस्य प्रतिपुरुषं भेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ तदेकं भगवद्रूपमिति ॥ व्यापकं तद्रूपं तथापि येन यावद्रूपं विधिप्रकारेण निषेधप्रकारेण वा प्रकटीक्रियते तस्य तावत्फलं दत्वा तदंशेन तिरोभवतीति साधारण्येनापि सर्वसम्भवान्न प्रतिकर्म व्यवस्थेत्यर्थः । तर्हि एकः कथं युगपत्सुखदुःखे प्रयच्छतीत्याशङ्क्याह ॥ अग्रपश्चाद्भावभेदादिति ॥ ॥ ११० ॥ तस्यैकत्वे प्रमाणमाह ॥ सृष्टौ साधारणमिति ॥ कालं कर्म स्वभावं चेति * वाक्यात् ॥ सृष्टिकाले यादृशं रूपं तेन परिच्छेद्यं स एवांशः प्रकटः । अस्यापि चिदानन्दतिरोभावादिः कालवदेवेत्याह ॥ कालवदिति ॥ विशेषमाह ॥ तद्वशगमिति ॥ यत्र यः कालवशो भवति तमेव व्याप्नोति, न त्वन्यमित्यर्थः ॥१११॥

एवं कर्म निरूप्य स्वभावं निरूपयति ॥ इच्छामात्रेति ॥ भ-

गवदिच्छारूपेण प्रकटो भवति, न सच्चिदानन्दरूपेण तस्य स्वरूपं व्यवहारोपयोग्याह ॥ सर्ववस्त्वाश्रितमिति ॥ तद्रूपं जगदाधारं स्वांशभेदेन तत्र तत्र तिष्ठतीति तत्रापि न लीनः । नापि वस्तुनः पश्चाद्भागे तिष्ठति, किन्तु पश्चाद्भागे सर्वं स्थापयित्वा स्वयमेव प्रकटो भवति । यथा स्वभावदुष्टानां ज्ञानादिकं तिरस्कृत्य स्वरूपेण प्रकटः । तदाह ॥ पश्चादिति ॥ एतस्य कार्यवत्स्वरूपं मा भवत्वित्याह ॥ हरेस्तनुरिति ॥ ११२ ॥

कर्म निरूपयतीति ॥ अंशतः प्रमाणानुरोधित्वमंशतस्तदभावं च बोधयितुं तन्निरूपयतीत्यर्थः ॥ अयं त्विति ॥ क्रियाशक्तिर्यस्य तादृशो भगवान् ॥ अत इति ॥ प्रतिपुरुषं तेन तेन प्रकटीभावात् ॥ विशिष्यत इति ॥ असाधारणो भवतीत्यर्थः । एवं साधनान्निर्णय उक्तः। पूर्वं प्रमाणप्रकरणत्वात् प्रमाणानुरोधि कर्मण एव स्वरूपं विवृतं, न सर्वस्येति प्रकृते प्रकरणे प्रमाणाऽननुरोध्यपि निवेश्य तत्स्वरूपमाहुः ॥ अयं चेत्यादि ॥ एवं प्रमेयान्निर्णय उक्तः ॥ कालवदित्यादि ॥ फलभोगानन्तरं कर्मनाशस्मरणात्तथेत्यर्थः । एतेन फलान्निर्णय उक्तः । कर्मणः सकाशान्नश्वरमेव फलमिति । नच नित्यकर्मफले व्यभिचारःशङ्क्यः।न च प्रस्तमनन्तरमित्यस्य त्रिदशाऽमरन्यायेन योज्यत्वात् । अन्यथा तादृशकर्माभ्यासोत्तरं विशेषशुद्ध्यभावेऽग्रे ज्ञानोदयविरहप्रसङ्गादिति ॥ १०९ ॥ ॥ तस्येति ॥ उक्तरीत्या असाधारणस्य न प्रतिकर्मव्यवस्थेति ॥ न प्रतिपुरुषमदृष्टरूपकर्मभेद इत्यर्थः । तथा चाऽदृष्टाऽपूर्वादिशब्देनैतदंश एवोच्यते । प्रारब्धसञ्चितक्रियमाणत्वमेतस्यैवावस्थाभेदेन भवतीति कर्मनानात्वकल्पनमतिगौरवग्रस्तमेवेति भावः ॥ युगपदिति ॥ प्रतिपुरुषभेदेऽप्येककाले ॥ अग्रपश्चाद्भावभेदादिति ॥ येन पुंसा यस्मिन् काले विधिप्रकारेण प्रकटितस्तस्मिन्नेव काले तदितरेण पुंसा निषेधप्रकारेण प्रकटीक्रियत इति प्रकारस्याग्रपश्चाद्भावभेदादेकस्मिन्नेव काले द्विधाप्रकटं सत् तस्य तस्य युगपदेव तत्तत्प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ११० ॥ ॥ तस्येति ॥ साधनस्वरूपफलैरवमुपपाद्यमानस्य। नचैकत्वं ग्रहैकत्ववदविवक्षितमिति वाच्यम्।

कालेऽपि तथात्वापत्तेः । एतेषामुपादेयत्वेनोद्देश्यत्वाद् ग्रहन्ययायस्य अत्राप्रवृत्तेश्च । अन्यथा प्रायपाठबाधापत्तेश्चेति । ननु सृष्टिप्रारम्भे विधिषेधप्रकारस्याभावात्तदानीं तत्प्राकट्याभावे महदादिजन्मानुपपत्तिरित्यत आहुः ॥ सृष्ट्यादि ॥ तथाच कालो यथा भगवदिच्छया गुणसाम्यमपाकृत्य रज उद्रेचयति, तथा कर्मापि भगवदिच्छया महदादिरूपं परिच्छेत्तुं तावतैवांशेन प्रकटीभवतीत्यर्थः । इयमेवोपपत्तिरुत्तरार्द्धेऽप्यवगन्तव्येत्याहुः॥अस्यापीत्यादि ॥ एवञ्च, सर्वकर्माणि मनसेत्यादौ बहुवचनं लौकिकक्रियापरम् । दानहिंसादिषु धर्माधर्मादिप्रयोगोऽभिव्यञ्जकोपाधिना भाक्त इति ज्ञेयम् । नच कर्मण एकत्वेऽपि यदंशो येनोद्गमितस्तस्य तत्सम्बन्धित्वेनैव फलदायकत्वादमूर्त्तस्य च दानायोग्यत्वात्, पुण्यदः पुण्यमाप्नोति पापदः पापभाग्भवेदि * त्यादिवाक्यानुपपत्तिः । दानस्य स्वसत्तापरित्यागपूर्वकपरसत्तापादनात्मकत्वेन पूर्वक्रियया अभिव्यक्तस्य पुण्यादेस्तदंशस्योत्तरकालीनया दानक्रियया परसम्बन्धापादने वचनबलेन पुत्रेष्ट्यादिवद् व्यधिकरणफलोत्पादकत्वस्य सुखेनोपपत्तेः । अमूर्त्तत्वस्य आत्मगुणभूतादृष्टात्मककर्मनानात्ववादिमतेऽपि तुल्यत्वाच्च । अत एव विश्वामित्रादेस्त्रिशंक्वादीनां स्वर्गादिरप्युपपद्यते । एवं सति विहितनिषिद्धप्रकारकक्रियाभिव्यङ्ग्या क्रिया कर्मेति तल्लक्षणं सिद्ध्यति। अत्र क्रियाफलस्य स्वर्गादेर्वारणाय क्रियेति । लौकिकादिक्रियावारणाय विहितेत्यादि ॥ १११ ॥ ॥ कर्मैकत्वनिरूपण एव स्वभावैक्ये प्रमाणस्योक्तत्वात् प्रमेयेण तं निरूपयन्ति ॥ भगवदिच्छेत्यादि ॥ एतेन मूले व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिर्बोधितः । इच्छामात्रेण रूपेण प्रकटनं प्राकट्यं यस्येति । सर्वथा तेषां सच्चिदानन्दानां तिरोहितं तिरोधानं यस्मिन्निति । दुग्धमृत्सूत्रादिकं दधिघटपटादिरूपेणैव परिणमति नेतरेण रूपेण । तत्र तादृशी भगवदिच्छैव हेतुः । मयूराश्चित्रिता येनेति वाक्यात् । तथाच सैव परिणामहेतुभूता इच्छा स्वभाव इति वक्तुं शक्यं यद्यपि, तथापि, कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया * आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे इति वाक्ये उपादानगोचरतया कालवद्भिन्नतया च निर्देशान्नेच्छा स्वभावः, किन्तु इच्छाकारेण प्रकटो भवति बुद्धिरिव विज्ञानरूपेण । तथा सच्चिदानन्दरूपेणापि न प्रत्यक्षीभवति । तेन तथेत्यर्थः ॥ तस्ये-

त्यादि ॥ यथा कालोऽतीतानागतचिरक्षिप्रादिव्यवहारसाधकतया निराधार एव व्यवहारोपयोगी, यथा च कर्म प्रतिनियतभोगसाधकतया चेतनाधारमेव व्यवहारोपयोगि, तथा स्वभावः कथमुपयुज्यत इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः ॥ जगदाधारामिति ॥ चेतनाचेतनवस्त्वाधारमित्यर्थः ॥ स्वरूपेण प्रकट इति ॥ तादृशानां स्वरूपे दृष्टमात्र एव दुग्धोऽयमित्यादिप्रतीतेरुदयात्तथेत्यर्थः ॥ पश्चादिति ॥ क्रियाविशेषणमेतत् । तथाच सर्ववस्तु पश्चाद्यथा स्यात्तथा सर्ववस्तुष्वाश्रितामित्यर्थः । एवं प्रमेयादितन्निर्णय उक्तः ॥ एतस्येति ॥ सकलजगदाश्रितत्वेन प्रतिपाद्यमानस्य ॥ ११२ ॥

वस्तूद्गमतिरोभावैस्तथा सत्त्वादिभिः पुनः ॥
परिणामस्तु तत्कार्यं सर्वानुभवसाक्षिकम् ॥ ११३ ॥
सामान्यतो विशेषेण न प्रकाशः कदाचन ॥
एवं कालस्तथा कर्म स्वभावो हरिरेव सः ॥ ११४ ॥
अतस्तदुद्गमः शास्त्रे न कदाचिदुदाहृतः ॥
सर्वसाधारणत्वेन न तत्त्वं तदेव तत् ॥ ११५ ॥

अस्याविर्भावतिरोभावयोरुपपत्तिमाह ॥ वस्तूद्गमेति ॥ अस्योद्गमतिरोभावयोर्वस्तु नियामकम् । तथा सत्त्वादिगुणाः । ज्ञानं कर्म च । अतो बहुधोद्गमः । तस्य द्रव्याविर्भावेणाप्याविर्भावः । विरोधिगुणप्रादुर्भावे पूर्वस्वभावो निवर्तते । अन्यश्चोदेति । तथा मन्त्रशास्त्रादिभिरपि । अतो बहुधोद्गमतिरोभावौ । तस्य सद्भावेऽर्थापत्तिं प्रमाणयति ॥ परिणामस्त्विति ॥ स्वभावस्य परिणाम एव कार्यम् । अतः स्वभावः सर्वदा अनुमानगम्यो, न कदाचिदपि प्रत्यक्ष इत्याह ॥ सामान्यत इति ॥ उपसंहरति

एवमिति ॥ तत्त्वाधिक्यपरिहारायाह ॥ हरिरेव स इति ॥ स कालादिर्हरिरेव । तत्रोपपत्तिमाह ॥ अतस्तदुद्गम इति ॥ शास्त्रे भागवते । तथापि कारणत्वात् तत्त्वता भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ सर्वसाधारणत्वेनेति ॥ यथा भगवान् सर्वसाधारणत्वान्न तत्त्वकोटौ प्रविशति, तथा कालादिरपि । भगवत्त्वेनैवोक्तत्वात्तौ न पृथक्त्वम् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

अतो बहुधोद्गम इत्यादि ॥ एतेन साधनायुक्तः ॥ अर्थापत्तिं प्रमाणयतीति ॥ फलान्निर्णयं वक्तुं तां प्रमाणयतीत्यर्थः । एवञ्च परिणामहेतुः पदार्थः स्वभाव इति तल्लक्षणं कार्यमुखेन फलति ॥ उपसंहरतीति ॥ एवमक्षरादयश्चत्वारोऽर्था उक्तास्तेषां तत्त्वत्वं वारयितुमुपसंहरतीत्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ हरित्वे ॥ उद्गम इति ॥ व्युच्चरणादिरूपा उत्पत्तिः ॥ कालादिरिति ॥ अक्षरस्य भगवदभिन्नत्वेन सन्देहाभावात् कालादीनामेवात्र ग्रहणम् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

एवं भावान्तरस्य तत्त्वताया निवारणेऽप्यभावस्य भविष्यतीत्याशङ्कां वारयितुमाहुः ।

अभावः कारणं चात्र ध्वंसश्चापि तदुच्यते ॥
कार्यादिशब्दवत् तस्मिन् सापेक्षा वृत्तिरेतयोः ॥
अपृथग्विद्यमानत्वान्न धर्मैरधिको गणः ॥ ११६ ॥

प्रागभावस्य कारणत्वात् तत्त्वता भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ अभावः कारणं चात्रेति ॥ प्रागभावः कारणाऽवस्थातो नातिरिच्यते । तस्य भिन्नकारणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् । अग्रिमजननज्ञानेनैव तस्यानुभवः । अन्यथाऽनन्ताभाव एव स्यात् । तस्मात् पूर्वमभावस्तस्य न कारणम् । न हि तेन कोऽपि व्यापारः क्रियते । कार्येण परं निवर्त्यते । प्रसङ्गाद् ध्वंसादीनामपि कार-

णत्वं निराकर्त्तुमाह ॥ ध्वंसश्चापीति ॥ ध्वंसोऽपि दण्डादिस्वरूपमेव ॥ तिरोभावशक्त्यतिरिक्तस्य ध्वंसस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । तेन रूपान्तरं पश्यन् पूर्वरूपस्य तिरोभावं मन्यते ध्वस्त इति ॥

ननु कारणाऽतिरिक्तरूपाभावे प्रागभावादिशब्दप्रयोगः कथमितिचेत्तत्राह ॥ कार्यादिशब्दवदिति ॥ न हि घटरूपादतिरिक्ता कार्यता । तथा दण्डरूपादपि नातिरिक्ता कारणता । तथापि तयोर्यथा कार्यकारणप्रयोगस्तथा प्रागभावादिप्रयोगोऽपि । ननु संख्यादयो गुणाः सामान्यादयश्च सन्ति । ततः कथमष्टाविंशतितत्त्वानि । तत्राह ॥ अपृथग्विद्यमानत्वादिति ॥ ११६ ॥

प्रागभावस्येत्यादि ॥ कारणत्वादिति ॥ असाधारणकारणत्वात् । मूलस्थमभावपदं व्याकुर्वन्ति ॥ प्रागभाव इति ॥ ननु घटत्वेन कपालत्वेन सामान्यकार्यकारणभावे सत्यप्येतेभ्यः कपालेभ्य एतद्घटोत्पत्तौ कपालत्वेन नियमासम्भवादेतत्कपालत्वेन नियमाङ्गीकारे च विनिगमनाविरहाद् बहुकपालजे घटे गौरवग्रासाच्च तद्देशनियामकतया प्रागभावसिद्धिः सांप्रदायिकाक्षपादीयैः क्रियते । तथाच येषु कपालेषु यद्घटप्रागभावः स एव घटस्तत्रोत्पद्यते इति तस्य कारणेऽन्तर्भावो न वक्तुं शक्यत इत्यत आहुः ॥ प्रागभाव इत्यादि ॥ यत्र कपालानि सिद्धानि घटश्च श्वो भावी तत्र सत्यामपि कारणतायां सति च प्रागभावे कारणान्तरेषु च सत्सु स कालो नास्तीत्यऽवश्यं वाच्यम् । स च कालः साधारणोऽपि स्वयं भवंस्तत्तत्फलजननाय फलानुकूलत्वरूपमेकं सकलतत्समवायिकारणगतमवस्थाविशेषं सम्पादयतीत्यवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथा श्वो भावी पदार्थोऽद्य स्यात् । श्वो भावीति व्यवहारश्च बाध्येत । एवं सति सकलकारणवृत्त्येकयाऽवस्थया निर्वाहे सकलकपालवृत्त्येकातिरिक्तप्रागभावकल्पना प्रमाणरहितैवेति । अवस्था च स्वरूपातिरेकेण नानुभूयत इति तादृशावस्थाविशिष्टं कारणमेव स इत्यर्थः । नच प्रागभावानङ्गीकारे उत्पत्त्यनन्तरं पुनरुत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तदवस्थातिरोभावेनैव निर्वाहात् । नचेह कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिस्तत्र

मानमात्तस्या घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयतया सामान्यत्वेन प्रागभावाख्यविशेषानवगाहित्वात् । नच प्रागभावः सामान्य एवेति वाच्यम् । तस्य विनाशित्वेन यत्किञ्चित्प्रतियोग्युत्पत्तावपि तन्नाशसम्भवे इदानीमत्र कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिबाधापत्तेः । नच सकलप्रतियोग्युत्पत्तिनाश्यः स इति वाच्यम् । तथा सत्येकस्मिन् घटे उत्पन्नेऽपि तत्प्रागभावानाशाज्जातेऽवयविनि कार्ये तदवयवत्वेन प्रतीयमानेषु कपालेष्वपि घटो नास्तीति प्रतीतिः स्यात् । प्रागभावप्रतियोगिनोरेकदैकत्र स्थितौ च तस्य नित्यत्वापातः स्यादिति न किञ्चिदेतत् । नच यत्र पक्के घटे स्पर्शरूपरसगन्धानां पाकजानामुत्पत्तिस्तत्र प्रागभावं विना कथं निर्वाह इति वाच्यम् । एकयाऽप्यवस्थया फलचतुष्टयोत्पत्तौ बाधकाभावात् । परिणामस्य स्वभावकार्यत्वात् । तस्य च कार्यैकाश्रयत्वात् । सत्कार्यवादे कारण एव सतामाविर्भावाङ्गीकारात् । अतो नैवमपि प्रागभावसिद्धिः । ननु प्रागभावानङ्गीकारे कारणशरीरे प्रविष्टस्य पूर्ववर्त्तित्वांशस्य कथं ग्रहः । तस्य प्रागभावावच्छिन्नसमयवर्त्तित्वरूपत्वात् । तस्य च प्रागभावग्रहाधीनत्वादितिचेन्न । कार्यविषयकाग्रिमजननज्ञानेनैव तद्ग्रहसम्भवात् । अन्यथा प्रागभावस्यापि कारणत्वेन तन्निष्ठपूर्ववर्त्तित्वस्यापि प्रागभावघटिततया तद्ग्रहण आत्माश्रयेण प्रागभावीयकारणताया एवातिदुर्ग्रहत्वापातात् । प्रागभावस्य कारणावस्थाव्यङ्ग्यत्वेन तदनङ्गीकारे तद्ग्रहेण प्रागभावस्याप्यग्रहापाताच्च । न हि घटजननानुकूलाङ्कारणावस्थामपश्यतः कस्यापि इह घटो भविष्यति, इदानीमत्र घटप्रागभाव इति बुद्धिरुदेति । अभ्यासपाटवादुदेतीति चेत् । न तथा सति कारणादर्शनेऽपि तदुदयापत्तेः । अभ्यासपाटवादेव प्रागभावोदासीनात् पूर्ववर्त्तित्वीयग्रहणस्याप्यापत्तेश्च, कार्यपरत्वावच्छिन्नसमयवर्त्तित्वस्यैव पूर्ववर्त्तित्वात् । अग्रिमजननज्ञानगम्यस्य कालधर्मस्यैव च प्रथमपदार्थत्वात् । किञ्च कारणताघटकपूर्ववर्त्तित्वशरीरप्रविष्टस्यास्य कारणत्वे उच्यमाने तत्राप्यस्य प्रवेशाच्चक्रकापत्तिः । एतत् सर्वमभिसन्धायाहुः ॥ अग्रिमेत्यादि ॥ अन्यथेति ॥ प्रागंशस्यानवगाह इत्यर्थः । फलितमाहुः ॥ तस्मादित्यादि ॥ प्रागंशोदासीनाभावमात्रज्ञानस्यात्यन्ताभावविषयत्वात् कारणावस्थामपश्यतस्तूष्णीं प्रतीयमानो योऽभावः सकारणरूपो भे-

त्यर्थः । ननु प्रागभावोऽत्यन्ताभावाद्भिन्नः, कारणावस्थाव्यङ्ग्यत्वात् । ध्वंसाच्च भिन्नः प्रतियोग्युत्पत्तिनाश्यत्वात् । भेदादपि भिन्नः, संसर्गाभावरूपत्वादित्येवमभावान्तराद्भेदे साधिते अभावत्वेन प्रत्ययाद्भावेभ्योऽतिरिक्तः प्रागभाव एव सेत्स्यति । एवञ्च सिद्धे प्रागभावे कारणलक्षणसमन्वयात् कुतो न तस्य कारणत्वमितिचेन्न । केवलप्रत्ययात्तदसिद्धेरितरभेदपूर्वकसिद्धौ च कारणावस्थासमनियतस्य तदतिरेकासिद्धेः । सिद्धौ वा सामयिकत्वेन सिद्ध्याऽनादित्वाभावेन भवद्विचारितरूपस्य तस्यासिद्धेः । तथाभूतस्य कारणताग्रहणे चक्रकापत्तेश्च । ननु गन्धाद्यनधिकरणकालवृत्त्यभावत्वस्याद्दृष्टत्वावच्छिन्नानधिकरणकालवृत्त्यभावत्वस्य च प्रागभावध्वंसरूपत्वान्नेदं दूषणमितिचेन्न । तयोस्तथात्वे मानाभावात् । प्रलयदशायां द्रष्टुः कस्याप्यभावात् । ईश्वरः पश्यतीति चेत् । तर्हि तमेव पृच्छ, तद्वाचैव मंस्यामो, न भवद्वाचेति दिक् । एवञ्चाव्याप्यवृत्तिसंयोगादेस्तत्तदवच्छेदेनोत्पत्तिरपि दृष्टादृष्टकारणकलापादेव । आत्मादावपि ज्ञानाद्युत्पत्तेः प्राक् प्रागभावो नास्त्येव । अन्यथा प्रतीयेतैव । प्रतीयमानस्त्वत्यन्ताभाव एव । प्रागंशानवगाहादित्युक्तत्वात् । ध्वंसप्रागभावाधिकरणे नात्यन्ताभाव इति तु प्रवादमात्रमिति । औदासीन्येन प्रतीयमानस्याकारणत्वे गमकमाहुः ॥ न हीत्यादि ॥ तथा चासाधारणकारणत्वेनाभ्युपगम्यमानस्य तस्य व्यापाराभावात् कारणता नाऽङ्गीकर्त्तुं शक्या।व्यापारातिरिक्तस्य व्यापारवत एवाऽसाधारणकारणत्वदर्शनाद्, व्यापारभावे च तत्सत्ताया एव दुरधिगमत्वाद् दूरापेता कारणतेत्यर्थः । कार्यनाश्यत्वादपि न कारणतेत्याहुः ॥ कार्येणेत्यादि ॥ कार्येण भावकारणध्वंस एव लोके क्वचिद् दृष्टोऽश्वतर्यादिगर्भनिष्क्रमणादौ, न त्वभावरूपस्यापि कारणस्य । अन्यथा प्रतिबन्धकध्वंसात्यन्ताभावाभ्यामपि दाहो जायते इति दाहेनापि क्वचित्तयोर्नाशो दृश्येत । अभ्युपगमासिद्धस्य युक्तिमूलत्व एव निर्वाहात् । नच प्रत्यक्षमेव तत्र मानं, न युक्तिरिति वाच्यम् । तस्य विप्रतिपन्नत्वेन तद्विषयकप्रत्यक्षस्यैवाभ्युपगन्तुमशक्यत्वादिति न किञ्चिदेतदित्यर्थः । ननु मास्तु प्रागभावोऽतिरिक्तस्तथापि पूर्वकल्पप्रलयकाले उत्तरसृष्ट्यभावात्तद्ध्वंसे च तदुत्पत्तेरुत्तरसृष्टिं प्रति पूर्वप्रलयध्वंसस्य पूर्वसृष्टिध्वंसस्यैव वा प्रतिबन्धकध्वंसत्वेन रूपेण

कारणतास्तीति तस्य तत्त्वान्तरत्वं दुर्वारमितिचेत्तत्राहुः ॥ प्रसङ्गा-
दित्यादि ॥ आहेति ॥ ध्वंसस्वरूपमाहेत्यर्थः । दण्डादिस्वरूपाभिन्नो
ध्वंस इत्यत्र हेतुमाहुः ॥ तिर इत्यादि ॥ तिरः = अप्रकटं भावयतीति
तिरोभावस्तिरो भवनं वा तिरोभावः । उभयथाऽपि निमित्तोपादा-
नान्यतरस्वरूपातिरिक्तो ध्वंसो न निरूपयितुं शक्यः । तदतिरिक्त-
स्यादर्शनात् । तथाच कार्यप्रतिकूला कारणावस्थैव ध्वंस इत्यर्थः ।
नन्वाकारान्तरमातिरिक्तं दृश्यत इति चेत्तत्राहुः ॥ तेनेत्यादि ॥
तथाचाकारान्तरमपि तद्धर्म एव, न तु धर्मातिरिक्तः । अन्यथा
ध्वस्त इति प्रत्यये ध्वंसस्य घटविशेषणता न प्रतीयेत । तादृशप्र-
त्ययबलाच्च पक्वे रक्तिमेव ध्वस्ते ध्वंसाख्यमाकारान्तरमेव निं-
श्चीयत इत्यर्थः । नचाभावमुखप्रत्ययोऽत्र इति वाच्यम् । त्वन्मते तमः-
प्रत्ययवदस्याप्यत्राबाधकत्वात् । नच घटोन्मज्जनापत्तिः । अवस्था-
याः सत्त्वात् । तथैव कारणकलापविघटनाच्च । प्रागभावादिपद-
प्रयोगं साधयितुमुपपत्तिकथनायाहुः ॥ नन्वित्यादि ॥ तयोर्यथेति ॥
घटस्यानन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वं दण्डस्य तादृशपूर्वभावित्वं
चापेक्ष्य यथा घटदण्डयोः कार्यकारणप्रयोगस्तथा, घटादेरग्निमज-
ननमाकारान्तरं चापेक्ष्य कारणे एव प्रागभावध्वंसपदप्रयोग इत्य-
र्थः । एवं ध्वंसप्रागभावखण्डनेन ताभ्यां तत्त्वाधिक्यं निवारितम् ॥
सन्तीति ॥ तत्तत्तत्त्वोत्पत्तिकथनेन कारणाद्विभागस्य पृथक्स्थित्या
च पृथक्त्वसंख्यापरिमाणपरत्वानां, स्तुत्या च सृष्ट्यादिविषयक-
बुद्धीच्छाप्रयत्नसंस्काराणां सृष्ट्यसामर्थ्यजदुःखस्य प्रार्थनादिना
सुखस्य चानुमातुं शक्यतया ताभ्यां चादृष्टस्यापि स्वनुमेयतया
तदा संहत्येत्यनेन संयोगस्य कण्ठोक्ततया, गुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां चेदा-
नीन्तनपृथिव्यप्तेजोदृष्टान्तसनाथेन पृथिवीत्वादिरूपेण हेतुनाऽनुमातुं
शक्यतया, द्वेषस्यापि बुद्ध्यादिसाहचर्येण सिद्धप्रायतया विशिष्ट-
ज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्या च सामान्यस्यापि सिद्धतया वक्तुं शक्याः
सन्तीत्यर्थः ॥ अपृथग्विद्यमानत्वादिति ॥ पृथग् इतरव्यावृत्ताधिदैवि-
करूपेण विद्यमानत्वं पृथग्विद्यमानत्वं, तदभावोऽपृथग्विद्यमानत्वं त-
स्मात् । तृतीयस्कन्धादौ सृष्टिप्रक्रियायां, यथैते देहवत्तया स्तुति-
कर्तृतया चोक्तास्तथान्ये सामान्यादयः संख्यादयश्च नोक्ता इति
धर्मैः = धर्मभूतैः संख्यासामान्यादिभिः कृत्वा, गणः, अष्टाविंशकः

अधिकसंख्याको नेत्यर्थः । अत्रेदं हृदयम् । संख्यापरिमाणपृथक्त्व-विभागपरत्वापरत्वबुद्धीच्छाप्रयत्नसंस्काराऽदृष्टसुखदुःखद्वेषगुरुत्व-द्रवत्वस्नेहानां यथासम्भवं तत्त्वान्यादायैवान्वयव्यतिरेकग्रहणात् सामान्यस्य च तत्त्वसहभावेनैव पूर्ववर्त्तित्वग्रहणादन्यथासिद्धत्वेन संयोगस्य च स्पर्शेऽन्तर्भूतत्वेन कारणरूपतया पृथग्भूतत्वं नेति बोध्यम् । वस्तुतस्तु सामान्यादेरभाव एव।सृष्ट्यारम्भसमये ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वाद्, बहु स्यामितीच्छोत्तरमपि जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तुनि कल्पित * इति षष्ठस्कन्धवाक्यात् सामान्यस्य कल्पनैकशरणत्वमेव । तस्मान्नैयायिकाद्युपगतपदार्थानां श्रुतिपुराणविरोधे लौकिकयुक्तियुक्तत्वे च कार्यकोटावेव निवेश इति भावः । एवं कारणरूपस्य प्रमेयस्य स्वरूपप्रमाणसाधनफलैरष्टाविंशतितत्त्वात्मकत्वमेवेति निर्णय उक्तः ॥ ११६ ॥

अतः परं कार्यस्यानन्त्येऽप्येवं निर्णयं वक्तुं प्रथमतः स्वरूपतोऽवगमार्थं प्रयतमाना आहुः ।

आनन्त्येऽपि हि कार्याणां गणभेदो द्विधा मतः ॥
समष्टिव्यष्टिभेदेन केवले जडजीवता ॥ ११७ ॥
सर्वेषां त्रिगुणत्वाद्धि त्रयो भेदाः पृथङ्मताः ।
आधिदैवकमध्यात्ममधिभूतमिति स्मृताः ॥
सच्चिदानन्दरूपेण देहजीवेशरूपिणः ॥ ११८ ॥

एवं कारणं निरूप्य कार्यज्ञानार्थं तस्यावान्तरभेदानाह ॥ आनन्त्येऽपीति ॥ यद्यपि घटपटादिप्रकारेण ज्ञानमशक्यम्, तथापि सर्वं कार्यं राशिद्वयात्मकं, समष्टिरूपं व्यष्टिरूपं च । तच्च जीवजडात्मकम् । नानन्दांशस्तत्र प्रविशति । अतः केवलप्रकारेण विभागे क्रियमाणे जडो जीवश्च भवति, न तु ततोऽतिरिक्तं किञ्चित् ॥ ११७ ॥ कार्ये त्रैविध्यं निरूपयितुमाह ॥ सर्वेषामिति ॥

गुणानामपि त्रैविध्ये हेतुरग्रे वक्तव्यः । भेदानाह ॥ आधिदैविकमिति ॥ अधिष्ठाता स्वतन्त्रो देव इत्युच्यते । अभिमन्ता आत्मा । अनयोर्मध्ये अभिसम्भवर्ति सोऽधिभूतः । त्रयाणामभेदायाह ॥ सच्चिदानन्दरूपेणेति ॥ सदधिभूतं चिदध्यात्मम्, आनन्दोऽधिदैवमिति । उदाहरणमाह ॥ देहजीवेशरूपिण इति ॥ देहोऽधिभूतं, जीवोऽध्यात्मा, ईशोऽन्तर्यामी अधिदैवः ॥११८॥

एवमित्यादि ॥ समष्टीत्यादि ॥ सम्यग् अष्टिः, एकत्वेन गणना यस्येति समष्टिर्महत्कार्यं ब्रह्माण्डात्मकम् । तस्य च राशिर्दृश्यन्तेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशोऽप्यण्डराशय * इत्यादिवाक्याज्ज्ञेयः । विगता अष्टिर्यस्येति व्यष्टिरवान्तरकार्यमस्मदादिशरीरात्मकम् । तद्राशिः प्रत्यक्षसिद्ध एव । एवञ्चावान्तरेऽपि कार्ये देहस्थितकीटाद्यपेक्षयास्मदादिदेहानां समष्टित्वं ज्ञेयम् । पूर्वं कारणस्वरूपविचारणे तेषां सदंशत्वमुक्तमिति कार्यमपि सदंशात्मकमेव, न तु चिदानन्दांशयोरपि तत्र प्रवेश इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं कार्यस्य स्वरूपमाहुः ॥ तच्चेत्यादि ॥ तदिति ॥ समष्टिव्यष्टिरूपं कार्यम् । चः समाहारे । तथाच यद्यप्युत्पद्यमानानि कारणानि सदंशरूपाण्येव, तथापि कारणत्वदशायां तानि सजीवानि । अनेन जीवेनेति श्रुत्या नामरूपव्याकरणे जीवानुप्रवेशात् । ततश्च कार्यमपि तत्सहितमतः समाहृतं कार्यं जीवजडात्मकं, न तु केवलसदंशात्मकमित्यर्थः । नन्वन्तर्यामिणोऽपि देहे विद्यमानत्वात्तस्य कुतो न कार्यकोटौ प्रवेश इत्यत आहुः ॥ नेत्यादि ॥ अकार्यस्यापि जीवस्यानन्दार्थं देहाभिमानित्वेन कार्यकोटिप्रवेशोऽन्तर्यामिणस्त्वनभिमानित्वमतो नानन्दांशस्तत्र प्रविशतीत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ केवलप्रकारेणेति ॥ जीवं पृथक्कृत्य । तथाच चेतनाधिष्ठिताः समष्टिव्यष्टिदेहा जीवगणे प्रविशन्ति । जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानामित्यादिदर्शनात् । तदनधिष्ठिता घटादयोऽवान्तरभूतानि च जडगणे । तेनैवमपि राशिरूपेण ज्ञाने सकलकार्यज्ञानं सुखेन भवति । तदतिरिक्तस्य कार्यस्याभावादतः सर्वं कार्यं समष्टिव्यष्टिरूपेण जडजीवरूपेण च प्रमेयमित्यर्थः ॥ ११७ ॥

कार्येत्यादि । एवं प्रमेयज्ञानार्थं कार्यद्वैराश्यं निरूप्य तद्बलज्ञानार्थं कार्यत्रैविध्यं निरूपयितुं स्वरूपत्रैविध्यमन्तरेण कारणत्रैविध्याभावात्तदभावे च कार्यस्यापि त्रैविध्याभावात्तन्निरूपयितुमाह॑-= कारणे स्वरूपे च त्रैविध्यमाहेत्यर्थः ॥ सर्वेषामिति ॥ हीति निश्चये । सर्वेषां कार्याणां त्रिगुणत्वाज्ज्ञापकाद्धेतोः श्रुताः, अथाधिदैवमथाध्यात्ममथाधिभूतमित्यादिश्रुत्युक्ता आधिदैविकादयस्त्रयो भेदाः पृथक्प्रत्येकं कारणे स्वरूपे च मता इति योजना । श्रुता इत्यनेन त्रैविध्योक्तौ प्रमाणं दर्शितम् । ननु गुणत्रैविध्येन सर्वत्रैविध्यानुमानं, तद् गुणत्रैविध्यमेव कुत इत्यत आहुः ॥ गुणानामित्यादि ॥ अत्र इति ॥ सच्चिदानन्दरूपेणेत्यनेनेत्यर्थः । इदं च, सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणा * इत्यस्य सुबोधिन्यां स्फुटम् । सदंशान्निर्गतं सत्त्वमुच्यते, चिदंशाद्रजः, आनन्दांशाच्च तम इति विवरणात् । भेदानिति ॥ त्रैविध्यप्रयोजकान् । भेदानां स्वरूपं व्याकर्त्तुं तदभिधायकपदप्रकृतिपदानि व्याकुर्वन्ति ॥ अधीत्यादि ॥ तेन देवपदस्यार्थद्वयं विवक्षितम् ॥ अनयोरित्यादि ॥ स्वतन्त्राभिमन्त्रोरधिष्ठात्रभिमन्त्रोर्वा मध्येऽभिसम्भवन्ति । स्वतन्त्राभिमन्तृत्वादिव्यवच्छेदको यो भवति सोऽधिभूत इत्यर्थः । तदुक्तं द्वितीयस्कन्धे । आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः * यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिक इति । उभयोर्विच्छेदो यस्मादित्युभयविच्छेद इत्यर्थः । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाऽभवदिति पुरप्रवेशोत्तरमेकस्यैव जीवान्तर्यामिभावपक्षे सदंशेन शरीरेणैव तथात्वव्यवच्छेदः क्रियत इति तदुभयविच्छेदकोंऽशो देहादिरूपोऽधिभूत इति । एतेषां चाधिदैविकाधिदैवादिशब्दानां व्युत्पत्तिपक्षमादाय क्वचिदर्थभेदेऽपि तत्र तत्र पर्यायताया एव प्रसिद्धेः प्रकृते ऐकार्थ्यमेवेत्यभिप्रेत्य मूल, आधिदैविकमध्यात्ममधिभूतमित्युक्तम् ॥ त्रयाणामित्यादि ॥ जडजीवयोरिव त्रयाणां स्वातन्त्र्याभिमानोभयविच्छेदैः कार्यैः सिद्धे भेदे स्वरूपमपि भिद्येतेत्याकाङ्क्षायामभेदायाहेत्यर्थः ॥ सच्चिदानन्देत्यादि ॥ तथाचैकस्यैव पुंसः पाचकपाठकपालकत्ववदेकस्यैव सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणो धर्मरूपसदादिपुरस्कारेण कार्यभेदे आधिभौतिकादिशब्दवाच्यत्वान्न स्वरूपतो भेद इत्यर्थः ॥ उदाहरणमाहेति ॥ एतत्परिचायनायोदाहरणमाहेत्यर्थः ॥ देहेत्यादि ॥ इदं च द्वितीयस्कन्धे, एको

नानात्वमन्विच्छन्नित्यत्र सिद्धम् । तथाच ब्रह्मत्वेनैक्येऽपि भिन्नकार्यार्थं यथाऽत्र भेदस्तथा सर्वत्रैवाभेदो भेदश्चावगन्तव्य इत्यर्थः ॥११८॥

व्यष्टिः समष्टिः पुरुषो जीवभेदास्त्रयो मताः ॥
अन्तर्याम्यक्षरं कृष्णो ब्रह्मभेदास्तथा परे ॥
स्वभावकर्मकालाश्च रुद्रो ब्रह्मा हरिस्तथा ॥ ११९ ॥
अविद्या प्रकृतिर्माया निद्रा चिन्तेन्द्रजालता ॥
महत्तत्त्वं ब्रह्मरूपमस्मच्चित्तं तथैव च ॥ १२० ॥
अहङ्कारो रुद्ररूपमहङ्कारोऽस्मदादिषु ॥
मनश्चन्द्रशरीरं च मनोऽस्माकं तथैव च ॥ १२१ ॥
चक्षु. सूर्यशरीरं च चक्षुरस्माकमेव च ॥
मूलेन्द्रियाणि ब्रह्माण्डं देवदेहास्तथैव च ॥ १२२ ॥
अस्मदिन्द्रियवर्गश्च रूपत्रयमुदीरितम् ॥
चन्द्रश्चन्द्राभिमानी च मनःप्रेरक एव नः ॥ १२३ ॥
सूर्यो मण्डलमानी च चक्षुःप्रेरक एव नः ॥
एवं सर्वत्र तद्भेदाः स्वयमूह्या विभागशः ॥ १२४ ॥

एवं स्वरूपभेदमुपपाद्य समुदायेन प्रवृत्तौ कुत्र कस्य प्राधान्यमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ व्यष्टिरिति ॥ यद्यप्येते त्रयोऽपि पुरुषावताराः । तथापि देहाभिमानिन इति जीवभेदा उच्यन्ते । तत्रैव विद्यमानोऽप्यनभिमानित्वात् ॥ ब्रह्मेति ॥ एकत्रैव त्रिप्रकारेण वर्त्तत इति । प्रकारान् गणयति ॥ अन्तर्याम्यक्षरं कृष्ण

इति ॥ यथा सारथी रथी तदन्तःस्थितश्च तथान्तर्याम्यक्षरं कृष्णः। एवं सति पुरुषोत्तमत्वेन सर्वत्र दर्शनं भवति । परं ब्रह्मैव त्रिप्रकारेण वर्त्तत इति त्रयो भेदाः । त्रयाणां प्रत्येकं बहून् भेदानाह ॥ स्वभावेति ॥ अक्षरस्य स्वभावकर्मकाला भेदा रुद्रादयः । कृष्णस्य अन्तर्यामिणः सर्वत्र भिन्नतयैव स्थितत्वान्न भेदानाह॥११९॥ त्रयाणां शक्तिभेदानाह ॥ अविद्येति ॥ अविद्या जीवस्य, प्रकृतिरक्षरस्य, माया कृष्णस्य। उपलक्षणविधया अविद्याया भेदानाह॥ निद्रेति ॥ एवं प्रकृतिपुरुषपर्यन्तमुपरिस्थितानां भेदानुक्त्वा महदादीनामाह ॥ महत्तत्त्वमित्यादिना ॥ महत्तत्त्वमाधिदैविकस्थानीयम् । द्वितीयं ब्रह्मशरीरम् । तृतीयमस्मदादीनां चित्तम् । अनेन अन्येषां चानुपलब्धेरिति भगवत्सिद्धान्ते दोषः परिहृतः॥१२०॥

अहङ्कारे भेदानाह ॥ अहङ्कार इत्यादिना ॥ चक्षुरित्यादीन्द्रियाणां भेदाः । सामान्येनाह ॥ मूलेन्द्रियाणीति ॥ त्रयाणाम् अवान्तरभेदाः सन्तीति ज्ञापनार्थमाह ॥ चन्द्रश्चन्द्राभिमानी चेति ॥ अतिदिशति ॥ एवमिति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ ॥ १२४ ॥

ननु सांख्ये त्रैविध्यनिरूपणकार्यकारणयोस्त्रिगुणात्मकत्वेन आत्मवैलक्षण्यज्ञानद्वारा विविक्तात्मज्ञानफलकत्वादावश्यकम् । ब्रह्मवादे तु सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात्तस्यानावश्यकत्वेन व्यर्थं त्रैविध्यनिरूपणमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं निरूपयन्ति ॥ एवमित्यादि ॥ एवं सच्चिदानन्दानामाधिदैविकादिव्यवहारप्रयोजकत्वज्ञापनेनैकस्मिन्नपि ब्रह्मस्वरूपेंऽशभेदेन तरतमभावमुपपाद्य, समुदायेन राशिरूपेण कार्यज्ञानार्थं प्रवृत्तौ कस्मिन् स्वरूपे कस्यांशस्य प्राधान्यमित्याकाङ्क्षायां यस्मिन् स्वरूपे यत्प्राधान्यं तदाहेत्यर्थः । तथाच त्रैविध्यज्ञानस्य स्वरूपतारतम्यनिश्चयद्वारा मूलरूपे त्वार्पज्ञानं फलमित्यर्थः । तदुदाहरन्ति ॥ व्यष्टिरिति ॥ मूले । तथाच जीवशरीरेषु व्यष्टेरस्मदादिशरीर-

स्य सत्प्राधान्यं, समष्टेर्ब्रह्माण्डशरीरस्य चित्प्राधान्यं पुरुषशरीरस्य आनन्दप्राधान्यमिति जीवव्यवस्थेत्यर्थः । अत्राधिभौतिकादिक्रमो ज्ञेयः । ननु प्रथमस्कन्धे पुरुषस्याद्यावतारत्वकथनात् कथं जीवभेदत्वमत आहुः ॥ यद्यपीत्यादि ॥ एत इति ॥ व्यष्टिसमष्ट्यावरणपुरुषात्मकाः ॥ पुरुषावतारा इति ॥ यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्नरादय * इति । आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते इति । आनन्दमयोऽवसाने * इति वाक्यात् । तत्त्वात्मकस्य क्षरपुरुषस्यावताराः । अभिमानिन इति षष्ठी । अभिमानिसम्बन्धिन इत्यर्थः । ननु यथाभिमानित्वं जीवत्वगमकं तथानन्दप्रधानत्वं ब्रह्मत्वगमकमतः पुरुषस्य जीवभेदत्वं न युक्तमित्याशङ्कायां ब्रह्मत्वसाधकस्य हेतोरुपहितत्वं बोधयन्त आहुः ॥ तत्रैवेत्यादि ॥ देहे विद्यमानोऽप्यन्तर्यामी अनभिमानित्वाद् ब्रह्म । तथाचानभिमानित्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वान्नानन्दप्रधानत्वमात्रेण स्वरूपात्मकब्रह्मत्वं पुरुषेऽनुमातुं शक्यमिति पुरुषो जीवभेद एवेति निश्चयः । एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतं त्रैविध्यं वदन्तः किञ्चित्कार्यार्थं देहेषु त्रिस्वरूपेण स्थितिं ब्रह्मणो बोधयन्ति ॥ एकत्रेत्यादि * स्थितिप्रकारं दृष्टान्तेनाहुः ॥ यथा सारथीत्यादि ॥ सारथिवद् व्यष्ट्यादिदेहजीवानां नियामकोऽन्तर्यामी अन्तर्यामिणो नियामकत्वं चेश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे * इति गीतावाक्यादभिचाकशीतीति श्रुतेश्च ज्ञेयम् । तस्यापि रथिवन्नियामकम् अक्षरम् । अक्षरस्य नियामकत्वं प्रशासनश्रुत्याऽवगन्तव्यम् । तस्याऽप्यन्तर्यामिवन्नियामकः कृष्ण इत्यर्थः । भगवतो नियामकत्वं त्वन्तर्यामिब्राह्मणादेव सिद्ध्यति । तस्याक्षरनियामकत्वं च । अक्षरादपि चोत्तम इति, अक्षरात् परतः पर इति गीतावाक्यात्, श्रुतेश्च ज्ञेयम् । ब्रह्मवैवर्त्ते अक्षराहङ्कारमर्दकत्वकथनाच्च । एतेन निरङ्कुशं स्वातन्त्र्यं कृष्णे एव सिद्धमिति प्रमेयबलं निर्णीतम् । एवमन्यत्र तत्तदपेक्षया तत्तदाधिदैविकस्य स्वातन्त्र्यं ज्ञेयम् । अत्रापि क्रमस्तु पूर्ववदेव । एवं ज्ञानस्य फलमाहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ तन्नियामकत्वेन सर्वान्तरत्वेन ज्ञाने सति तथा भवतीत्यर्थः । नन्वन्तर्यामिणोऽक्षरस्य चान्तर्याम्यऽक्षराधिकरणयोः स्वरूपात्मकत्वेन व्यवस्थापनात् कथं भेदत्वमेतयोरित्यत आहुः ॥ परब्रह्मेत्यादि ॥ एतेन, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुत्युक्तमनन्तरूपत्वं दिङ्मात्रेण बोधितम् । तत्रापि गणनापरिच्छे-

दाभावायाहुः॥त्रयाणामित्यादि ॥ अत्रापि स एव क्रमः। नन्वन्तर्यामिणो भेदा नोक्ता इति कथं त्रयाणामित्युच्यत इत्यत आहुः ॥ अन्तर्यामिण इति ॥ तथाच तत्र स्वरूपभेदादेव भेद इति न प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः। अत्र, स्वभावकर्मकालाश्चेति चकारेणाक्षरे चरणासनलोकरूपत्वेन भक्तप्राप्याक्षरोपासकप्राप्यविमुक्तमानिप्राप्यत्वेनापि भेदः संगृहीतः। एवं स्वभावादीनामपि ज्ञातव्यः। कालस्य तु, सूर्यस्तस्याधिभौतिकमित्यादिनोक्तोऽपि। एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ ११९ ॥ ॥ अविद्याजीवस्येति ॥ व्यष्ट्यादित्रयस्थस्य जीवस्येत्यर्थः। एवञ्चान्तर्यामिणः शक्तिरहितत्वं ज्ञापितम् ॥ उपलक्षणविधयेति ॥ एवञ्च द्वादशशक्तिमध्यगणिताऽऽधिदैविकी । ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चपर्वरूपेणोत्पन्ना द्वितीया। अस्मदादिषु रजतभ्रमजनिका तूलाविद्या तृतीयेत्यादिरूपेणापि ज्ञेयम् । तथा प्रकृतिमाययोरपि ते ज्ञेयाः। एतावत्पर्यन्तं ये भेदा उक्तास्तेषु पूर्वोद्दिष्टमाधिभौतिकम्। अग्रे तु व्युत्क्रमेणेति ज्ञापयितुमाहुः ॥ महत्तत्त्वमाधिदैविकेत्यादि ॥ एतन्निरूपणप्रयोजनमाहुः ॥ अनेनेत्यादि ॥ ब्रह्मादिरूपेणोपलभ्यमानत्वात् परिहृत इत्यर्थः। तदेतद्भाष्यप्रकाशे उपपादयिष्यते। एवं महत्तत्त्वेत्यारभ्य, मूलेन्द्रियाणीत्यन्तम् आनन्दचित्सत्प्राधान्येनाधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकभावो निरूपितः। तेन मूलाऽवान्तरकारणयोराधिदैविकाध्यात्मिकत्वं कार्यस्थस्याधिभौतिकत्वं बोधितम् ॥ १२० ॥ ॥ मूलेन्द्रियाणीति ॥ विराट्पुरुषेन्द्रियाणि ॥ त्रयाणामित्यादि ॥ त्रयाणाम् आधिदैविकादीनाम्। अवान्तरभेदाः आधिदैविकादयस्त्रय, एवमाध्यात्मिकाधिभौतिकयोरपि त्रय इत्येवं सन्तीति ज्ञापनार्थमित्यर्थः ॥ चन्द्र इत्यादि ॥ एतेनाधिदैविके त्रिरूपतोदाहृता । तथान्ययोरपि ज्ञातव्या। एवञ्च कालस्वरूपे विचार्यमाणे सूर्य आधिभौतिकः, सूर्यस्वरूपविचारे त्वाधिदैविक इत्येवं तत्तत्स्वरूपविचारे क्रियमाणे यत्र महामाहात्म्यादिकं सूर्यस्य, यथा साम्बपुराणे तत्राधिदैविको मूलेन्द्रियात्मा ज्ञेयः। एवं यत्र विष्णोरपकर्षस्तत्र स भौतिकोऽस्मच्चरणप्रेरको ज्ञेय इत्येवं विचारतः प्रमाणानां परस्परविरोधः परिहृतो भविष्यति । तदेतद्धृदि कृत्वाहुः ॥ अतिदिशतीत्यादि ॥ अत्र तन्मात्रादीनां त्रिरूपत्वकथनं चेतनाधिष्ठानरहितानामपि त्रिरूपत्वबोधनार्थम् । तेन वैदिकसृष्टिस्थानां घटादीनामप्याधिदैविकत्वं, सत्सृष्टिस्थिताना-

माध्यात्मिकत्वं, गुणजस्थूष्टिस्थानां भौतिकत्वं च बोध्यम् ॥ १२१ ॥ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

तन्मात्राणि च भूतानां गुणाः कार्यगतास्तथा ॥
महाभूतान्यावरणं मध्यभूतानि च क्रमात् ॥
अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनां पुनस्तथा ॥ १२५ ॥
मूलमावरणं चैव ब्रह्मान्तःकरणं तथा ॥
अन्येऽप्यवान्तरा भेदाः शतशः सन्ति सर्वशः १२६
लोकपालास्तु ते त्वत्र स्वर्गस्थस्तु पुरन्दरः ॥
दशदिक्षु तु ते त्वत्र मध्यस्थस्तु पुरन्दरः ॥ १२७ ॥

एवमिन्द्रियाणामुक्त्वा तन्मात्राणामाह ॥ तन्मात्राणि चेति॥ ब्रह्माण्डस्य च देहत्वात् परिच्छेदं निवारयति ॥ अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनामपि भूतादिन्यायेनाह ॥ पुनस्तथेति ॥ पुनःशब्देन सिंहावलोकनमुक्तम् ॥ १२५ ॥ सामान्यतो वदन्नुपसंहरति॥ मूलमिति ॥ मूलं तत्त्वानि। आवरणस्थानीयानि द्वितीयानि । ब्रह्माण्डान्तःस्थितानि तृतीयानि । ब्रह्मणा अन्तः करणं येषामिति ॥ परिच्छेदं वारयति ॥ अन्येऽपीति ॥ अस्मदाद्यधिष्ठिता पृथिवी । भाराक्रान्ता गोरूपा द्वितीया । भगवतः पार्श्वे वर्त्तमाना तृतीयेति । एवं जलादावपि ज्ञातव्यम्। ये दशेन्द्रियाणां देवा उक्ताः । अहङ्कारादुत्पन्नास्त एव लोकपाला इन्द्रादयो नामसाम्यात् । ब्रह्माण्डस्य च देहत्वात्। अतः पिण्डपाला इव लोकपाला इत्यभिप्रायेणाह ॥ लोकपालास्त्विति ॥ मित्रो निर्ऋतिः । अश्विनावुत्तरतः । दिशो यमस्थानीया इति । तत्र पुरन्दरस्य मध्यस्वर्गे स्थितिः । उपरिभागद्योतकः । तेषां यथेच्छं स्थितिं

वारयितुमाह ॥ दशदिक्षु त्विति ॥ चन्द्रमसो मध्यपाते पुरन्दरो मध्यस्थः । एवं सति तत्त्वाधिक्यं न भवति ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

मूले ॥ शतशः सन्ति सर्वश इति ॥ सर्वेषु शतं शतं सन्तीत्यर्थः। बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यामिति सूत्रेऽर्थग्रहणात् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्योऽङ्गीकृत इति, शतश इति विशेषात् कत्रर्थे शस् । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति सूत्रे वामनेन, कुण्डशो ददाति, वनशः प्रविशतीत्युदाहरता एकार्थतानियतेभ्यो जातिशब्देभ्योऽप्यङ्गीकृत इति सर्वशब्दाद्वैषयिकाधिकरणकारकाच्छस् बोध्यः । देवेष्वतिदेशेन प्राप्ते त्रिरूपत्वे प्रकारं विशदीकर्त्तुं तेषु लोकादिपालकत्वमुपपादयन्ति ॥ ये दशेत्यादि ॥ नामसाम्यस्याप्रयोजकत्वमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाहुः ॥ ब्रह्माण्डेत्यादि ॥ निर्ऋतौ नामसाम्याभावाद्दशानन्तर्गतत्वमाशङ्क्य समादधते ॥ मित्रो निर्ऋतिरिति ॥ गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशदिति * निर्ऋतिः पाय्वपाश्रय * इति च तृतीयस्कन्धवाक्यात्ताहशलोकपतित्वं रक्षस एवोचितमिति मित्रशब्दवाच्यो निर्ऋतिरेव ज्ञेय इत्यर्थः । अश्विनोर्लोकपालत्वं न स्फुटमिति पूर्वोक्तमसङ्गतमित्याशङ्कायां तयोस्तथात्वमुपपादयन्ति ॥ अश्विनावुत्तरत इति ॥ विनिर्भिन्नेऽश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदम * इत्यत्र यद्यपि लोकेशपदं नास्ति तथापि, यावद् बलिं त * इतिपद्योक्तसामुदायिकप्रार्थनयाऽत्रापि लोकेशत्वमावश्यकम् । एवं सति तयोर्भिषक्त्वेन सौम्यत्वादुत्तरस्या दिशश्च शान्तत्वात्तल्लोकपालकौ तावेवौचित्यान्निश्चेयावित्यर्थः । दिशां देहाभावेन देवत्वस्यास्फुटत्वाल्लोकपालत्वदौर्घट्यमाशङ्क्य समादधते ॥ दिशो यमस्थानीया इति ॥ दिशः श्रोत्रादिति श्रुतेः कर्णोत्पन्नत्वेन दिशां कर्णस्थानकत्वम् । तौ च द्वौ, पुरुषश्च द्वितीयस्कन्धे प्राङ्मुख उक्तः । तत्रोत्तरेशत्वं यदाऽश्विनोस्तदा पारिशेष्याद्दक्षिणेशत्वं दिशाम । युक्तिस्तु धर्मनियामकत्वरूपा ज्ञेया । यमस्य तदाधिभौतिकरूपत्वात् । अन्यथा दिक्पालताऽपि तस्य न स्यात् । लोकेशांशानामेवान्यत्र दिक्पालतानिश्चयात् । अतो यमाधिदैविकरूपास्ता इति लोकपालत्वं न तासां दुर्घटमित्यर्थः । नन्वेवं सति इन्द्रस्य हस्तयोरेव स्थितिर्भवेद्वालकेष्वेवेन्द्रियस्य सदेवस्य स्थितेरौचित्यादित आहुः ॥ तत्रेति ॥

तेषु देवेषु ॥ मध्यस्वर्गे इति ॥ इन्द्रः स्वर्पतिराविशदिति वाक्यादित्यर्थः ॥ उपरीत्यादि ॥ इन्द्रस्य देवतात्वेन बहुस्थले प्रचरणाल्लोकत्रयोपरिभागस्य द्योतको, न तु वरुणवद्रसातलादिस्थ इत्यर्थः । ननु यथा द्वितीयस्कन्धे, देवा वैकारिका दशेति * दशदेवपक्ष उक्तस्तथा तृतीयस्कन्धे, देवता आसन्नेकादश च वैकृता * इत्येकादशदेवपक्षोऽप्युक्त इति तस्मिन् पक्षे कथं पुरन्दरस्य मध्यस्थत्वमित्यत आहुः ॥ चन्द्रमस इत्यादि ॥ हृदये वागीशचन्द्रमहदभिमानानां चतुर्णां स्थितिरुक्तेति चन्द्रस्यैव मध्यपत्वे विनिगमकाभावात् । तस्यैव मध्ये स्थितिरुचिता राजाधिराजत्वादित्यर्थः।अत एवाभिमानाऽधिष्ठातुरीशानस्याप्यैशान्यां स्थितिः । यद्वा लोकपालत्वेन पूर्वोक्तरीत्या स्थितावपि दिक्पालत्वे इन्द्रस्य प्राचीदिक्पतित्वेन चन्द्रमसो मध्यस्थत्वे पुरन्दरो न मध्यस्थ इत्यर्थः । मूलं त्वेवं योज्यं—तुरितरव्यावृत्तौ । अत्र ब्रह्माण्डे ते तु दशेन्द्रियदेवा एव लोकपाला, नान्येऽतिरिक्ताः । तुः पूजायाम् । पुरन्दरस्तु पूज्यत्वात्तेषु स्वर्गस्थः । भूमौ ते दशदिक्षु स्थिता, न तु यथेच्छं यत्र क्वापि तिष्ठन्ति । तुर्विशेषावधारणे । पुरन्दरस्तु चन्द्रमसोऽमध्यपाते पुरन्दर एव तथेत्यर्थ इति । एवञ्च कुवेरस्याप्याश्विनाधिभौतिकत्वं ज्ञेयम् । अत एवातिसुन्दरयोर्नलकूबरमणिग्रीवयोस्ततो जन्म । एतत्कथनस्यावान्तरफलमाहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

एते सर्वे सहोत्पन्नाः सहैव तिरोहिता भवन्तीति प्रतिमन्वन्तरं तदंशास्तन्नामानो भिन्ना इत्याह ॥

ताद्दशैरपरैर्देवैः प्रतिमन्वन्तरं पृथक् ॥
लोकपालास्तथा भिन्नाः स्थानैः सह त्रिभागशः॥१२८॥
लोकालोके मानसे च मेरोर्मूर्ध्नि तथैव च ॥
ब्रह्मणोऽपि तथा सत्ये विराड्जीवस्तु भोगभुक् ॥१२९॥
गुणावतारस्त्वन्यः स्यादेवमन्यत्र सर्वशः ॥

४१

कैलासादिविभेदश्च तथा वैकुण्ठवासिनः ॥ १३० ॥
कृत्रिमं च ध्रुवस्थानं श्वेतद्वीपं तथैव च ॥
एवमेकप्रकारेण गुणतस्त्रिविधं मतम् ॥ १३१ ॥

तादृशैरपरैरिति ॥ तेषामवान्तरभेदानाह ॥ लोकपाला इति ॥ सर्वेषां देवानां लोकालोकस्थानमेकं, तथा मानसोत्तरे, तथा मेरोर्मूर्ध्नि ब्रह्मणोऽप्याह ॥ ब्रह्मण इति ॥ मेरोर्मूर्ध्नि स्पष्ट एव पुष्करद्वीपेऽपि स्पष्टम् । अतो लोकालोकेऽपि ज्ञातव्यम् । सत्यलोके आधिदैविकः । विराड्देहाभिमानी द्वितीयः । मेरोर्मूर्द्धिन तृतीयः । मध्यम एव भोगभोक्ता ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ॥ गुणावतारस्तु तेभ्यो भिन्न इत्याह ॥ गुणावतारास्त्विति ॥ यो नाभिकमले जातः । एवं रुद्रादीनामपि कैलासादिविभेदा वक्तव्याः । वैकुण्ठस्यापि भेदाः । तान् गणयति ॥ कृत्रिममिति ॥ वैकुण्ठः कल्पितो येनेति वाक्यात् । तदाधिदैविकस्थानीयम् । चकारात्तदकृत्रिममपि भगवदिच्छामात्रेण प्राकट्यात् । ध्रुवस्थानं ज्योतिश्चक्रस्थम् । अथवा ध्रुवं निश्चलं स्थानम् । लोकत्रयोपरि महर्ल्लोकादर्वाक् । प्रकारान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ १३० ॥ १३१ ॥

एवं निरूपणस्य प्रामाणिकत्वायाहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ तथाच स्थानभेदोक्तिरेवात्र मानमित्यर्थः ॥ मूले विभागश इति ॥ जातिशब्दात् करणकारके शस । विभागेनेत्यर्थः ॥ भोगभोक्तेति ॥ ब्रह्माण्डदेहस्थं यत्सुखं तद्भोक्तेत्यर्थः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ॥ वक्तव्या इति ॥ कैलासे एकः । शिवलोकः सत्योपरि द्वितीयः । एवं पुराणान्तराऽनुरोधात् । तृतीयोऽपि ज्ञेय इत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तमिति । धर्मतस्त्रैविध्यप्रकारमित्यर्थः ॥ १३० ॥ १३१ ॥

सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं गोलकं चेति वा भिदा ॥

बुद्धिःखानितथामात्राःक्वचिदेवं भिदात्रयम् ॥१३२॥
भगवद्व्यतिरिक्तानां घटादीनां यथोद्भवः ॥
व्यवहारे तथा ज्ञानक्रिययोरपि निश्चयः ॥ १३३ ॥

द्वितीयं प्रकारमाह ॥ सूर्य इति ॥ यत्रैवाधिदैविकव्यवहारः स प्रथमः । आध्यात्मिके द्वितीयः । तृतीये प्रकारद्वयम् । रूपं, गोलकं चेति । पुनरन्यं प्रकारमाह ॥ बुद्धिः खानीति ॥ इन्द्रियजन्या बुद्धिराधिदैविकी ॥ १३२ ॥ ॥ एवं प्रकारत्रयं निरूप्य सर्वेषां स्वरूपं निरूपयितुं भगवत्त्वे जन्मादिभावा न युक्ता इति ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च वैयर्थ्यमाशङ्क्य त्रैविध्यसमर्थनार्थं ज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिं समर्थयते ॥ भगवद्व्यतिरिक्तानामिति ॥ भगवतोऽप्याविर्भावतिरोभावौ प्रायेण वैदिकानां संमतौ । तदतिरिक्ते सन्देहः । अतस्तत्र विचारः कर्त्तव्य इति घटादिनिर्णय एव ज्ञानक्रिययोरपि निर्णयो भविष्यतीति नेन्द्रियाणां वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

द्वितीयं प्रकारमिति ॥ आनन्दादिधर्मप्राधान्यम्, आधिदैविकादिशब्दानां यौगिकमर्थं च पुरस्कृत्य यः सिद्ध्यति तमित्यर्थः । यौगिकार्थमात्रं पुरस्कृत्य तृतीयं प्रकारं वक्तुमाहुः ॥ पुनरन्यमित्यादि ॥ खानां शरीरनिष्ठत्वेनाध्यात्मिकत्वस्य मात्राणां भूतनिष्ठत्वेनाधिभौतिकत्वस्य स्फुटत्वात् पारिशेष्येणाहुः॥इन्द्रियजन्येत्यादि ॥ आधिदैविकीति ॥ अस्मदादीन्द्रियप्रेरकमनोरूपदेवनिष्ठेत्यर्थः । मनसो देवत्वमत्र व्यवहाराज्ज्ञेयम् ॥ दीव्यति व्यवहरतीति देव इति ॥ मनसो वशे सर्वमिदं बभूव नान्यस्य मनो वशमन्वियाय, भीष्मो हि देवः सहसः सहीयानिति श्रुत्या च । अग्रे च त्रैविध्यप्रकारो द्वादशस्कन्धचतुर्थाध्याये, दीपश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग्भवेत् * एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतादिति वाक्ये अन्योन्यसापेक्षत्वकथना-

त्तन्मूलको व्यवहारोपयोगाय ज्ञेयः । अत्रानन्त्येऽपि हि कार्याणामित्यारभ्योपपादितस्य समाष्टिव्यष्टिभावस्याध्यात्मिकादिभावस्य च मूलमविरोधचतुर्थपादे ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणे विचारितं ज्ञेयम् । एवमेतावति ग्रन्थे, प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वनिर्णय उच्यत इत्यत्रोक्तं प्रमेयं, पञ्चात्मकेत्यारभ्य जडजीवतेत्यन्तेन विवेचितम् । ततः सर्वेषां त्रिगुणत्वाद्धीत्यारभ्य, भिदात्रयमित्यन्तेन तस्य सर्वस्य प्रमेयस्य तत्तत्कार्यक्षमत्वरूपं बलं दिङ्मात्रेणोपलक्षणविधया निरूपितम् ॥ १३२ ॥

अतः परं तदाश्रयेण विचारापरपर्यायेण सर्वस्य भगवद्व्यतिरिक्तस्य पदार्थजातस्य स्वरूपं निर्णीयते ॥ एवमित्यादि ॥ एवं = तत्तद्बलनिश्चयो येन रूपेण भवेत्तेन रूपेण प्रकारत्रयं निरूप्य, कार्यकारणस्वरूपात्मकं विविच्य सर्वेषां लौकिकसच्चिदानन्दानां नामरूपकर्मणां च स्वरूपं भगवदात्मकत्वलक्षणं निरूपयितुं भगत्त्वे कार्यकारणकोटिगतानां सर्वेषां भगवदभिन्नत्वे जन्मादिभावाः—जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीतिसाक्षिकाः षडपि न युक्ता इति तदभावे उभयेन्द्रियवैयर्थ्यं चेत्याशङ्क्य त्रैविध्यसमर्थनार्थम् आधिभौतिकादिरूपत्रैविध्योपपादनार्थं ज्ञानक्रिययोराधिभौतिकयोर्व्यावहारिकज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिमुपपादयतीत्यर्थः । ननु सर्वस्यैव भगवत्त्वे व्यावहारिकज्ञानक्रिययोरपि भगवत्त्वमेवेति तदुत्पत्तिविचारः कुतः क्रियत इत्यत आहुः ॥ भगवन इत्यादि ॥ तदतिरिक्ते सन्देह इत्यादि ॥ तदतिरिक्ते भगवदतिरिक्ते कार्यकोटिस्थे व्यावहारिकज्ञाने कारणकोटिस्थे प्रकृत्यादौ स्वरूपकोटिस्थे कालादौ च यथायथं मायावादिसांख्यवादिवैदिकवादिमतप्रकारदर्शनात् सन्देहः । अतो वादिवैसंमत्याद्विचारः कर्त्तव्य इति हेतोर्घटादिनिर्णये सर्वाकारस्वरूपेणेत्यादिनाऽनुपदं करिष्यमाणे तयोरपि स भविष्यतीति तथेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचन ॥
अविद्यायास्तथा बुद्धेर्न शुद्धत्वं कदाचन ॥ १३४ ॥
बुद्धेर्वृत्तिः स्थितिर्नाम गुणतः सा त्रिधा मता ॥

अतो जागरणादीनि जीवस्तद्वशगो यतः ॥ १३५ ॥

ननु ज्ञाने प्रतिबिम्ब एव भवतु, स्वरूपस्य नित्यत्वादित्या-शङ्क्य तथा पक्षपातस्त्रिष्वपि कर्तव्य इति वक्तुं ज्ञाने प्रतिबिम्ब-पक्षं दूषयति ॥ न प्रतिस्फुरणमिति ॥
तत्र हेतुः ॥ रूपरहितस्येति ॥ कालान्तरे देशान्तरेऽपि तथात्वं वारयति ॥ कदाचनेति ॥ दोषान्तरमाह ॥ अविद्याया इति ॥ अविद्यायां प्रतिबिम्बे जीवत्वं, बुद्धौ प्रतिबिम्बे व्यावहारिकज्ञान-त्वमिति स्यादेवं यद्यविद्या बुद्धिर्वा शुद्धा स्यात् । तथा सति सदंशानामिति भावात् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । सर्वेषां प्रतिबि-म्बाभावे हेत्वभावात् । इन्द्रियाणां च वैयर्थ्यम् । अत इदं ज्ञानं कार्यरूपं भिन्नमेव । चिदादिभिः सह बुद्धेः कोशादिष्वैकार्थ्यात् । बुद्धिवृत्तिर्जन्यत इत्यत्र वृत्तिर्बुद्धेः पदार्थान्तरं न भवति, किन्तु-स्थितिरेव सत्त्वादिभिः । अत एव भ्रमादीनामपि संग्रहः । य-दीन्द्रियैर्जन्या न स्याद् घटे क्वापि तदा भ्रमो न स्यात् । जीवस्य च गुणतोऽवस्थात्रयं भिन्नहेतुकं स्यात् । अतो गुणवशाद् यथा बुद्धिर्भवति तथैव मन्तव्यमिति। अत एव जीवस्यापि न स्वातन्त्र्यं, गुणाधीनत्वात् ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

एवं ज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिनिरूपणं प्रतिज्ञाय लौकिकक्रियोत्प-त्तेः सर्ववादिसंमतत्वात्तद्विचारमकृत्वा ज्ञानोत्पत्तिं प्रतिपादयिष्य-न्तो मायावादिमते ज्ञानोत्पत्त्यनङ्गीकारात्तन्मतं दूषयितुमुत्थापय-न्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ ज्ञाने = कार्यत्वेनाङ्गीक्रियमाणे ज्ञाने प्रतिबिम्ब एव भवतु,बुद्धिवृत्तौ ज्ञानस्य प्रतिबिम्ब एवास्तु, स्वरूपस्य = ज्ञान-स्वरूपस्य नित्यत्वादित्याशङ्क्य तथा पक्षपातः = स्वरूपनित्यत्वपक्ष-पातस्त्रिष्वपि सच्चिदानन्देषु कर्त्तव्यः = कर्त्तुमुचित इति वक्तुं ज्ञाने प्रतिबिम्बं दूषयतीति योजना ॥ अत्रायमर्थः ॥ सिद्धान्तिना हि

द्विविधं ज्ञानमङ्गीक्रियते । नित्यं कार्यं च । तत्र नित्यं चतुर्विधं, कार्यं षड्विधमिति तृतीयस्कन्धसुबोधिन्यां तथा विभ्रंशितज्ञाना इत्यत्र । तत्र नित्यं वृत्त्याऽभिव्यज्यते, वेदादिशरीरं च गृह्णाति । भगवद्धर्मरूपं परं भगवद्दत्तं जीवेऽपि समायाति । कार्यं तु तत्तदिन्द्रियाणां विषयसन्निकर्षद्वारा जाग्रदादिवृत्तौ मनसि जन्यते । तथा सत्यर्द्धजरतीयापत्तिरनेकव्यक्तितदुत्पत्तिनाशादिकल्पनागौरवापत्तिश्चेति । तदनादृत्य एकमेवात्मरूपं ज्ञानं नित्यमङ्गीकार्यं लाघवात् । सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं वदता सिद्धान्तिनाऽपि जन्यज्ञानस्य भगवद्रूपताङ्गीकरणाच्च । सिद्धे चैवं स्वरूपनित्यत्वे वृत्तौ यदभिव्यञ्जन समागमनं जननं वाङ्गीकृतं तदपि प्रतिबिम्बद्वारकमेव भवति । सात्त्विकवृत्तेः शुद्धत्वादतो ज्ञानप्रतिबिम्ब एव युक्तः । तदेतदुक्तं, ज्ञाने प्रतिबिम्ब एव भवतु स्वरूपस्य नित्यत्वादित्याशङ्क्येति ॥ एवं ज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वस्वीकारे ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपस्यात्मत्वेन स्वरूपात्मकज्ञानवत् तादृशसदानन्दयोरपि नित्यत्वात्तन्मध्ये व्यावहारिकज्ञानस्यैव वृत्तौ प्रतिबिम्बोऽन्ययोस्तु न प्रतिबिम्ब इति तत्राप्यर्द्धजरतीयं स्वरूपे समानमिति तन्निरासार्थं तयोरपि ज्ञानस्येव वृत्तौ प्रतिबिम्ब एव भवताऽपि स्वीकार्यः । तथा सति सविषयभानावसरे सदानन्दावपि स्वरूपभूतौ भासेताम् । तदेतदुक्तं, तथा पक्षपातस्त्रिष्वपि कर्त्तव्य इति ॥ अथ तथा न स्वीक्रियते तदाऽप्रामाणिकार्द्धजरतीयाद्वक्ष्यमाणदोषाच्च ज्ञानप्रतिबिम्बपक्षोऽप्यप्रयोजकः । तदेतदुक्तं, ज्ञाने प्रतिबिम्बं दूषयतीति ॥ दूषणमाहुः ॥ नेत्यादि ॥ रूपरहितस्येति ॥ चक्षुरयोग्यस्य । ननु सर्वदा चक्षुरयोग्यस्य शब्दस्य कूपादौ प्रतिध्वनिदर्शनात्तस्य च शब्दप्रतिरूपत्वान्न सार्वत्रिकश्चक्षुरयोग्यस्य प्रतिबिम्बाभावनियमोऽतो न दोष इतिचेत् । अत्र कश्चित् । प्रतिध्वनिर्न पूर्वशब्दप्रतिबिम्बः । पञ्चीकरणप्रक्रियया पटहादिशब्दानां क्षितिसलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशीयशब्दतया तस्यान्यशब्दप्रतिबिम्बत्वायोगात् । नापि वर्णरूपप्रतिशब्दस्तथा । वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेः प्रथमध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वोपपत्तेः पूर्ववर्णप्रतिबिम्बत्वकल्पनायोगादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु प्रतिध्वनेः शब्दप्रतिबिम्बत्वं मानाभावग्रस्तमेव । नच साजात्यानुभव एव मानमिति वाच्यम् । तस्य शब्दान्तरेऽपि तुल्यत्वात् । बिम्बाभि-

त्यधीनस्थितिकत्वस्य प्रतिबिम्बताविनिगमकस्यात्राऽसत्वात् । नच बिम्बरूपपूर्वशब्दस्थितिः शक्यवचना । शब्दस्य त्रिक्षणावस्थायित्वेन तदानीं नाशात् । आभासतया अप्यत एवाशक्यवचनत्वात् । चिरकालस्थायित्वपक्षाभ्युपगमेनेष्टसाधने कूपस्थवायुना प्रतिध्वनिवद् ध्वन्यानयनस्यापि सम्भवदुक्तिकत्वाद् ध्वनिद्वयश्रवणापत्तेः । ध्वन्यनानयने नियामकाभावात् । अनानीते च ध्वनौ प्रतिबिम्बतानिश्चयस्याशक्यत्वात् । नच, छाया प्रत्याह्वयाभासा असन्तोऽप्यर्थकारिण इति भगवद्वाक्ये प्रतिध्वनेरसत्त्वस्योक्तत्वात् सादृश्यस्य चोपलभ्यमानत्वात् प्रतिबिम्बत्वं कल्प्यत इति वाच्यम् । नटकल्पितपारावतादिरुतवदुक्तहेतुभ्यां मायाजन्यशब्दान्तरत्वस्यापि शक्यवचनत्वात् । नापि वर्णरूपप्रतिशब्दस्य पूर्ववर्णप्रतिबिम्बत्वम् । व्यञ्जनाक्षराश्रवणात् । नच स्वराक्षरस्यैव प्रतिबिम्ब इति वाच्यम् । नियामकस्याशक्यवचनत्वात् । युगपदुभयस्वरग्रहणाभावात् । पूर्वध्वनिवद् द्वितीयस्य प्रतिध्वनेरपि पूर्ववर्णव्यञ्जकतायाः शक्यवचनत्वेन सन्देहानपायाच्च । नापि ध्वनेर्वर्णप्रतिबिम्बत्वम् । मानाभावात् । व्यञ्जकतया सन्निधिमात्रेण स्वधर्माणामुदात्तादीनां वर्णेष्वारोपस्य शक्यत्वादेकवदेव ग्रहणाच्च । यत्तु आकाशस्य शब्दसमवायिनः कूपादौ सत्त्वात् स्मदादिशब्दजन्यशब्दपरम्पराजनितस्तथ्यः शब्दविशेष एव प्रतिध्वनिरिति केचिदाहुः । तन्न । अश्रवणापत्तेः । वीचीतरङ्गादिन्यायेन तत्रोत्पन्नस्य ध्वनेः पुनर्वैपरीत्येन तत उत्पादकस्याशक्यवचनत्वात् । कूपादिप्रतिबद्धस्य वायोस्तथात्वकल्पनेऽपि तत्तथ्यतागमकस्याभावात् । समाचारोपलम्भयोर्व्यभिचारित्वात् । अतो मायिकमेव प्रतिबिम्बातिरिक्तं शब्दान्तरं तदिति निश्चयः । नाप्याकाशदृष्टान्तेन सिद्धिः । शास्त्रार्थप्रकरणे तस्य निराकृतत्वात् । स्वरूपभूतसदानन्दयोरपि रूपाभावेन तदभावाच्च । अतः सुष्ठूक्तं, न प्रतिस्फुरणमित्यादि ॥ एवं निमित्तस्वरूपविचारेण ज्ञानप्रतिबिम्बपक्षं निराकृत्याधिकरणस्वरूपविचारेणापि निराकर्त्तुमाहुः ॥ दोषान्तरमित्यादि ॥ अत्राविद्यायामित्यादिनोक्तः पक्षो यद्यपि पूर्वप्रकरणे निराकृतस्तथाप्यधिकरणस्वरूपविचारेण निराकृत इति पुनरनूद्य निराकुर्वन्ति ॥ स्यादेवमित्यादि ॥ ननु प्रतिबिम्बार्थं ते शुद्धे एवाङ्गीकार्ये, को दोष इतिचेत्तत्राहुः ॥ तथा सतीत्यादि ॥ इति

भावात् ॥ प्रतिबिम्बभवनात् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । अयमर्थः । अरूपस्य ज्ञानस्य प्रतिबिम्बोऽविद्याबुद्ध्योः शुद्धत्वाङ्गीकारेणाभ्युपगतश्चेत् सरूपाणां सदंशानां बाह्यादीनां घटादीनामान्तराणां शिरान्त्रादीनां च तत्र तत्र प्रतिबिम्बो निर्बाधः । निर्बाधे च प्रतिबिम्बे तत्समानाधिकरणानामविद्यायां प्रतीतानां व्यापकानां जीवानां सर्वसंसर्गे द्विगुणीकृत्य जाते सर्वतादात्म्यापन्नस्य ब्रह्मण इवैतेषामपि सर्वसंसृष्टत्वात् साक्षित्वाच्च । वृत्तिं विनैव स्वरूपचैतन्येन सर्वावभासकतायाः शक्यवचनत्वेन ब्रह्मवत् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । नचाऽन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तदनापत्तिः । व्यापकत्वेन सर्वेषां सर्वान्तःकरणसंसृष्टतया प्रमातृभेदस्याऽशक्यवचनत्वात् । संसर्गतौल्ये एकस्यैवैकान्तःकरणवैशिष्ट्यं नापरस्येत्यत्र हेत्वभावात् । अदृष्टादीनां हेतुताकल्पनस्य पूर्वप्रकरण एव निरस्तत्वात् । ननु दूषणग्रासाद् मास्तु व्यापकानेकजीववादः । किन्तु व्यापकैकजीववादे तस्य सर्वज्ञतायामिष्टापत्तिरितिचेत् । सत्यमिष्टापत्तिः स्याद् यद्येकस्यैव सर्वज्ञता स्यात् । अविशेषेणैकस्यैव सर्वशरीराधिष्ठाने सर्वत्राविद्योपहितस्य साक्षिण एकत्वात् सर्वत्रोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेषु संसृष्टत्वात् । ब्रह्मण इव जीवस्यापि सर्वत्र सर्वज्ञतायां बाधकाभावात् । नच ब्रह्माप्येकत्रैव सर्वज्ञं न सर्वत्रेति वाच्यम् । ब्रह्मविष्णुशिवादिशरीरावच्छेदेन सर्वज्ञताप्रतिपादकशास्त्रविरोधपातात् । नचोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेऽप्यन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तन्निकटस्थस्यैव ज्ञानं प्रमातुर्भविष्यतीति न सर्वत्र सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । प्रमात्रभेदे करणभेदस्येव साक्ष्यभेदे प्रमाणभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात् । सर्वत्र साक्षिण एव भासकत्वात् । नच तस्याविद्योपहितरूपेण न साक्षित्वं किन्तु अन्तःकरणोपहितरूपेण । तथाच रूपभेदेन साक्षिभेदान्न सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । तथा सत्यपि हृदयनाडीप्रभृतीनामान्तराणामन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां ज्ञानं त्वस्य निर्बाधमित्यान्तरसर्वज्ञताया दुर्वारत्वात् । तदेतदुक्तम् । तथा सतीत्यादि ॥ ननु सर्वेषां प्रतिबिम्बो नास्माभिरङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राहुः ॥ सर्वेषामित्यादि ॥ अयमर्थः । यदयं न स्वीक्रियते । कस्तत्र हेतुः । न तावदसंनिधिः । अविद्याया व्यापकत्वात् । अन्तःकरणस्य चान्तरसन्निहितत्वात् । नापि बिम्बालोकसंयोगाभावः । सूर्यादेर्विद्यमानत्वात् । अ-

न्तर्गृहगतदर्पणप्रतिबिम्बितसूर्यप्रकाशेनान्तरवस्तूनां प्रतिबिम्बदर्शनाद् इहापि जीवचैतन्यप्रकाशितान्तःकरणसंसृष्ट आन्तरबिम्बे आलोकान्तरानपेक्षणात्। तेनाऽऽन्तरप्रकाशानङ्गीकारे साक्षात्संसृष्टान्तःकरणतद्धर्मादीनामप्यनवभासप्रसङ्गात्। मते च तदवभासे तद्वदेव तत्संसृष्टानामप्यवभासादहङ्कारादिवद्धृदयनाडीप्रभृतीन्यप्यनुसन्धीयेरन् संस्काराधायकस्य तुल्यत्वात्। अथैकप्रतिबिम्बावरुद्धे दर्पणादावन्यस्य प्रतिबिम्बादर्शनाद् व्यापकजीवावरुद्धेऽविद्यादावितरेषां प्रतिबिम्बो न भविष्यतीत्यवरोध एव प्रतिबिम्बाभावहेतुरिति विभाव्यते तदाप्यसंगतम्। एकप्रतिबिम्बाऽवरुद्धेऽन्यप्रतिबिम्बस्तदा न भवति यदा बिम्बान्तरं पूर्वबिम्बव्यवधेयं भवति। इह तु ब्रह्मणो व्यापकत्वेन परिच्छिन्नानां सर्वेषां ब्रह्मान्तर्वर्त्तित्वेन तद्व्यवधेयत्वाभावान्न जीवेन तत्प्रतिबिम्बावरोध इति दुर्वार एव सर्वेषां प्रतिबिम्ब इति तदेतदुक्तं, सर्वेषां प्रतिबिम्बाभावे हेत्वभावादिति। ननु भवतु सर्वेषां प्रतिबिम्बः। तथापि न जीवस्य सर्वज्ञतापत्तिर्भविता। जीवसाक्षिवादस्याऽनङ्गीकारात्। तथा सति कूटस्थचैतन्यं वा, जीवाभिन्नं सर्वप्रत्यग्भूतं शुद्धं ब्रह्मैव वा, परमेश्वरस्यैव रूपान्तरं वा साक्षी भविष्यति। तस्य तु सर्वज्ञत्वेऽप्यदोषः। जीवस्तु, यथा सर्वगतं गोत्वसामान्यं स्वभावादश्वत्वादिसङ्गित्वाभावेऽपि सास्नादिवद्व्यक्तौ संसृज्यते। तथा विषयादौ सन्नपि जीवः स्वभावादन्तःकरण एव संसृज्यते। यदा चान्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपो नयनद्वारेण निर्गत्य चक्षुरश्मिवज्झटिति दीर्घप्रभाकारेण परिणम्य विषयं प्राप्नोति, तदा तमुपारुह्य जीवस्तं विषयं गोचरयति। केवलाग्न्यदाह्यस्य तृणादेरयःपिण्डसमारूढाग्निदाह्यत्ववत् केवलजीवचैतन्याप्रकाश्यस्यापि घटादेरन्तःकरणवृत्त्युपारूढतत्प्रकाश्यत्वं युक्तमिति चिदुपरागार्थत्वेन वृत्तिनिर्गमनमपेक्ष्य वृत्तिसंसृष्टविषयमात्रावभासकत्वात् तस्य किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इतिचेत्तत्राहुः॥ इन्द्रियाणाञ्च वैयर्थ्यमिति॥ एवं स्वभाववादेन समाधानेऽपि जीवस्य प्रकाशकप्रतिबिम्बत्वात् स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वप्रतिपादनाच्च प्रकाशरूपत्वेन स्वप्न इव परोक्षवृत्ताविव च पूर्वपूर्वानादिसंस्कारवशादेवेन्द्रियं विनापि प्रत्यक्षोपपत्तेर्ज्ञानेन्द्रियाणि वृथैव स्युः। किञ्चायःपिण्डसमारोहेण दाहकस्याग्नेस्साक्षात्संसृष्टदाहकतादर्शनाद् वृत्त्युपारोहेण प्रकाशकस्य जीवस्य साक्षादन्तःकर-

णसंसृष्टप्रकाशकत्वं सुतरां सुवचमित्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां प्रकाशोऽस्य स्यादेवेत्यधिकं तत्रानुप्रविष्टमित्यर्थः । वस्तुतस्त्वेवमपि गोत्वस्य सकलगोव्यक्तिष्विवैकस्यैव जीवस्य सर्वान्तःकरणेषु सर्गस्य वक्तव्यत्वात् तथा सति तत्तदन्तःकरणवृत्तिनिर्गमेण तत्तद्विषयप्राप्तौ तत्तद्वृत्त्युपारूढस्य जीवस्यापि तत्तद्विषयोपरागसम्भवात् सर्ववृत्तिसंसृष्टविषयाणां गोचरीकरणे बाधकाभावेन किञ्चिज्ज्ञत्वमनुपपन्नमेव। अतो विषयविषयिभावो वा, विषयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नवृत्तिविषयसंयोगद्वारको जीवविषययोः परम्परासम्बन्धो वा, अन्तःकरणोपादानस्य जीवस्य वृत्तिविषयसंयोगजनितः साक्षात्संयोगो वा, अन्तःकरणोपहितस्य विषयाऽवभासकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचैतन्याऽभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यसम्पादनं वा, अन्यद्वा यत्किञ्चन चिदुपरागत्वेनाभिधित्सितं तस्य सर्वस्य वृत्तिसंसर्गजनितत्वेन, वृत्तिजनकानां चान्तःकरणानां सर्वशरीरव्यापकजीवसंसृष्टत्वेन तत्तद्वृत्तिद्वारा सर्वेषां सर्वज्ञतापत्तिरनिवार्यैव। तत्राप्यनुपदोक्ते विषयतादात्म्यसम्पादनपक्षे मैत्रस्य चैत्रदर्शने अहं चैत्र इत्याद्याकारकज्ञानापत्तिरधिकाऽऽयातीति फल्गून्येवैतानि कल्पनानि । अथ जीवः सर्वगतोप्यविद्याऽऽवृतत्वात् स्वयमप्रकाशमानतया विषयाननवभासयन् विषयविशेषे वृत्त्युपरागादावरणतिरोधानेन तत्रैवाभिव्यक्तस्तमेव विषयं प्रकाशयतीत्यावरणभङ्गपक्षः किञ्चिज्ज्ञत्वार्थमालम्ब्यते । तदाऽप्यावरणस्य वृत्त्युपरागतिरोभाव्यत्वाज्जाते वृत्त्युपरागे तेन चावरणे भग्ने सर्वान्तःकरणसंसृष्टो जीवस्तत्तद्विषयेष्वभिव्यक्तस्तं तं विषयं प्रकाशयेदेवेति न किञ्चिज्ज्ञत्वोपपत्तिः।एवञ्च चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्य खद्योतप्रकाशेन महान्धकारस्येव ज्ञानेनैकदेशाऽज्ञाननाशो वा, पटवत् संवेष्टनं वा, भीतभटवदपसरणं वा, चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थविषयचैतन्यानावरकत्वस्वाभाव्यं वा, मूलाज्ञानाऽवस्थाभेदरूपाऽज्ञानान्तरनाशो वा, अन्यो वा यः कश्चनाऽऽवरणभङ्गो निरुच्यते स सर्वोऽपि वृत्त्युपरागजन्य एवेति जाते वृत्त्युपरागे पूर्वोक्तरीत्या सकलान्तःकरणसंसृष्टस्य जीवस्य सर्वज्ञतैवायातीति नैतेऽपि रोचिष्णवः पक्षाः । नन्वेकस्मिन्नपि जीवे जन्मान्तरमापन्ने पूर्वजन्मानुसन्धानाऽदर्शनाच्छरीरभेदस्य सुखाद्यननुसन्धानप्रयोजकत्वं क्लृप्तमिति

स एव किञ्चिज्ज्ञताया अपि प्रयोजको भवतु । तथाच व्यापकस्यापि जीवस्य शरीरान्तरे शरीरान्तरीयान्तःकरणवृत्त्यादिभिर्ज्ञानं न भविष्यतीति न सर्वेषां सार्वज्ञ्यापत्तिरितिचेन्न । शरीरभेदस्य पूर्वजन्माद्यननुसन्धानप्रयोजकताया योगिकायव्यूहे जातिस्मरे भूतादौ च व्यभिचारेण तस्य किञ्चिज्ज्ञतायामप्यतन्त्रत्वात् । एतेनैव भोगायतनभेदस्य विश्लिष्टोपाधिभेदस्य चाननुसन्धानप्रयोजकत्वं परास्तं बाध्यम् । उद्यदायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः * पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धानप्यरीन् युधीति भारते भूतार्थवादाच्च । नच योगिप्रभृतिषु प्रभावविशेषेणानुसन्धानेऽपि पूर्वोक्तोपाधीनामुत्सर्गतस्तथात्वान्नाननुसन्धानप्रयोजकत्वहानिरिति वाच्यम् । बहुषु व्यभिचारादर्शनात् । एकत्र तथा दर्शने ह्यौत्सर्गिकाननुसन्धानतन्त्रत्वाऽविघातः प्रभावविशेषसमवधानवशात् कल्पयितुं शक्यते, न तु बहुषु तथादर्शने । अतो मनुष्यविशेषेषु भूतेषु मनुष्याद्युत्कृष्टयोनिषु सर्वेषु च पूर्वजन्मीनज्ञानस्य तत्र तत्रोक्तेः शास्त्रस्य प्रामाण्याच्च न पूर्वोक्तोपाधीनामननुसन्धानतन्त्रत्वं साधीयः ।

नाप्यन्तःकरणभेदस्य तथात्वम् । दृष्टिसृष्टिवादे पूर्वपूर्वस्यान्तःकरणस्य नष्टत्वेनाग्रिमाग्रिमस्य तस्य भिन्नत्वात् । पूर्वदृष्टानुसन्धानाभावप्रसङ्गात् । साक्ष्यैक्येन तत्समर्थने त्वन्तःकरणभेदस्याऽप्रयोजकत्वात् । अन्तःकरणान्तरेणाऽस्य सर्वज्ञताया एवापत्तिः । अन्तःकरणवैजात्यादिकल्पनं तु फेनालम्बनकल्पत्वात् कदर्थमेव । सृष्टदृष्टिवादमालम्ब्यान्तःकरणैक्याङ्गीकारेण समर्थने तु, यथा पादेन स्पृशामि, कर्णाभ्यां शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीति करणभेदेऽप्येकस्य ज्ञानं तथा तेन तेनान्तःकरणादिना तत्तज्जानामि स्पृशामि शृणोमिपश्यामीत्यादिज्ञानमपि बहिःकरणभेदस्येवान्तःकरणभेदस्याप्यप्रयोजकत्वान्निर्बाधमेव । नच फलबलान्नान्तःकरणभेदस्याप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । फलबलस्य साधनभेदकल्पनामात्रप्रयोजकत्वेनान्तःकरणभेदकल्पने अप्रयोजकत्वात् । फलबलेन जीवभेदकल्पनेऽपि दोषाभावात् । अतो व्यापक एकः प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे कथमपि न सर्वज्ञतापत्तिपरिहारः । ननु तर्ह्यस्तु नानाजीववादः । तथा सत्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्य जीवस्य परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंसर्गाभावान्न सर्वज्ञतापत्तिर्भविता ।

विषयप्रकाशस्तु विषयसंसृष्टवृत्तिद्वारा तडागसलिलस्य कुल्याद्वारा केदारसलिलैक्यवद् विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याऽभेदाभिव्यक्तौ भविष्यतीति किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इतिचेत् । नेदं युक्तं भाति । सलिल एको द्रष्टा भवतीति श्रुत्या सुषुप्तावेव जीवब्रह्मणोरेकीभावश्रवणात्तदितरत्र जाग्रदादौ व्यावर्त्तकोपाधेर्विद्यमानत्वाच्च दर्पणसत्त्वे बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव जीवब्रह्मणोरभेदस्य शक्यवचनत्वात् । किञ्च । जीवब्रह्मणोरिदानीमभेदेऽन्योन्यधर्मविनिमयाद् ब्रह्मणोऽल्पज्ञताऽन्यस्य सर्वज्ञता चापत्स्येतेति नोक्तदूषणोद्धारसम्भवः । यदि च बिम्बभूतं विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसम्बन्धलाभाद्विषयप्रकाशकमित्याध्यासिकसम्बन्धोपलक्षितचैतन्यात्मना जीव एकीभावो, न तु बिम्बत्वविशिष्टरूपेणेति भेदस्यापि सद्भावान्नोक्तदूषणापत्तिरिति विभाव्यते तदापि विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मणा त्वेकीभावोऽस्य जात एवेति— अहं घट इत्याकारकज्ञानापत्तिः। अध्यासेनान्तःकरणतादात्म्यापत्त्याहमिति ज्ञानवदन्तःकरणधर्माणां सुखादीनां स्वस्मिन्नभिमानवद् विषयधर्माणामप्यभिमानप्रसङ्गश्च । अयं घट इत्यादिज्ञानाभावश्च स्यात् । यदि च विषयाऽवच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं विषयसंसृष्टाया वृत्तेरग्रभागे विषयप्रकाशकं प्रतिबिम्बमर्प्पयति, तस्य प्रतिबिम्बस्य जीवेनैकीभावे विषयप्रमितिरिति विभाव्यते । तदा तु सुतरामसङ्गतम् । वस्त्वन्तररुद्धे दर्पणादौ प्रतिबिम्बादर्शनाद्विषयसंसृष्टेऽग्रभागे ब्रह्मप्रतिबिम्बायोगाद्विषयप्रकाशस्यैवाऽभावप्रसक्तेः । किञ्च । प्रतिबिम्बार्पकं चैतन्यं यदि विषयाद् बहिस्तदा तस्य वृत्तिसंसृष्टत्वात् प्रतिबिम्बायोगः।यदि च विषयान्तस्तदापि विषयेण व्यवधानात्तथा। यदि विषयाऽदूरवर्त्ति तदा विषयावच्छिन्नत्वस्यैवायोगः । किञ्च । अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नप्रतिबिम्बस्याणुत्वादूदूर्ध्वदर्शने वृत्तिद्वारा तस्य निर्गमात् प्राणानामपिनिर्गमापत्तिः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामतीति श्रुतेः । किञ्चैवं कल्पनैकशरणत्वे गोलकद्वारा तैजसस्य वेगवतो वृत्तिरूपपरिणामस्य निर्गमादेव प्रमातृवृत्तिविषयचैतन्याभेदसिद्ध्या विषयप्रकाशसम्भवे गोलकातिरिक्तेन्द्रियकल्पनापि वृथा स्यात् । तस्मादनादरणीया एवैते पक्षा इति दिक् । तदिदं हृदि कृत्वाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ अतो बिम्बधर्मप्रतिबिम्बाधारस्वरूपयोर्विचारेण ज्ञानेन्द्रिय-

वैयर्थ्यापत्तिरूपदूषणान्तरग्रासेन च प्रतिबिम्बपक्षस्यासङ्गतत्वात् ।
इदम् = अर्थप्रकाशरूपं ज्ञानं, कार्यरूपत्वान्नित्यज्ञानातिरिक्तमेवेत्यर्थः । अत्रोपष्टम्भाय तर्कगतं हेत्वन्तरमप्याहुः ॥ चिदादीत्यादि ॥
तथाच कार्यरूपं ज्ञानं यद्यात्मभिन्नं न स्यात् कोशादिषु चिदादिभिर्बुद्धेरैकार्थ्यन्न स्यात् । आदिपदं व्याकरणसंग्राहकम् । बुध अवगमने । बोधो ज्ञानमिति । चिती संज्ञान इति । नच वृत्तौ ज्ञानत्वोपचाराच्चिदादिप्रयोग इति शक्यवचनम् । कोशादीनां शक्तिग्राहकत्वेन तत्रोपचारस्याशक्यवचनत्वात् । तस्माज्जन्यं ज्ञानमतिरिक्तमेवेति निश्चयः । ननु नेन्द्रियाणां वैयर्थ्यम् । बुद्धिवृत्तिजननार्थे तेषामुपयोगात् । स्वप्ने स्वयञ्ज्योतिष्ट्वप्रतिपादनेनान्यदा जीवस्याप्रकाशकतयाऽवश्यं वृत्त्यपेक्षणात् । अत एव चान्तराणामपि ज्ञानाभावसिद्धेर्न्न कोऽपि दोष इत्याशङ्कायां वृत्तिस्वरूपं निश्चेतुमाहुः ॥ बुद्धिवृत्तिरित्यादि ॥ नेत्रनिमीलने कृते बहिर्दृष्टपदार्थस्यैव कश्चिदाकारो नेत्रान्तरे भासते । स आकारो न बाह्यवस्तुनः । आश्रयमतिहाय तस्य तत्राऽशक्यवचनत्वात् । अतस्स आन्तरस्यैव कस्यचन भवितुमर्हतीति तत्त्वाश्रयत्वेन सांख्यैराहङ्कारिकं, तत्त्वान्तरं वृत्तिनामकं कल्प्यते । यथा हि प्रवचनसूत्रद्वयं—प्रमार्थप्रकाशलिङ्गाद् वृत्तिसिद्धिः—भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिरिति । अर्थस्तु—प्रमा पूर्वोक्तरीतिकमाकारज्ञानं तत्सहितो योऽर्थप्रकाशो विषयज्ञानम् । एवमुभयविधाल्लिङ्गाद् वृत्तिसत्तानिश्चयः । यदि वृत्तिर्न स्यादुक्त आकारो न प्रतीयेत । अतैजसत्वादचलं चक्षुर्विप्रकृष्टं विषयमप्राप्नुवत्तत्प्रकाशनं न कुर्य्यात् । जायते च तदुभयमतस्साऽस्तीति निश्चयः । एवं भागो विभागः = अहङ्कारादु विभज्य विषयदेशाऽवधिगमनम् । गुण उक्ताकारस्ताभ्याङ्कृत्वा आहङ्कारिकं तत्त्वान्तरं वृत्तिरिति अभियुक्तोक्तिश्च । वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फारिताक्षस्य यत्र च * अदृष्टाऽनुग्रहात्तत्तत्सम्बद्धार्थावबोधिका इति । अमूर्त्तायास्तस्या कथं क्रियेत्यतस्तृतीय सूत्रम्— न द्रव्यनियमस्तद्योगादिति । अनियतत्वात् पदार्थानां न द्रव्य एव क्रियानियमः, किन्तु यत्र यत्प्रमाणतः सिद्ध्यति तत्र तदनुमन्यामहे । अतो दूरस्थवस्तुन आकारग्रहणादर्शनात् साऽपि क्रियावतीत्यर्थ इति । एवं मायावादिनोऽप्यन्त करणविशिष्टस्य प्रमातृत्वमङ्गीकृत्य तस्मिन् ज्ञानसूक्ष्माऽवस्थारूपं विषयसंस्कारमा-

ऽऽधातुं विषयेन्द्रियसन्निकर्षसामर्थ्यजन्यामन्तःकरणपरिणामरूपां वृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति । नैयायिकादयस्तु नयनकिरणानां निर्गमेण विषयसन्निकर्षाज्ज्ञानं, तेन च भावनासंस्काराख्यङ्गुणान्तरं चरमस्मृतिनाश्यमात्मन्यङ्गीकुर्वन्तो वृत्तिपदार्थमेव नेच्छन्ति । तत्र नेत्रान्तराऽनुभवस्य सार्वजनीनत्वादप्रयोजकं नैयायिकादिमतमिति । वृत्तिः सर्वथाऽभ्युपेयैव । परं तु या वृत्तिसंस्काराऽऽधानाद्यर्थं जन्यत इत्युच्यते । सा वृत्तिर्बुद्धेर्बुद्धितत्त्वादतिरिक्तं पदार्थान्तरं न भवति । किन्तु स्थितिरेवाऽवस्थाविशेष एव सत्त्वादिभिः कालादिक्षुब्धैः सत्त्वादिगुणैः कृतः । तथाच यदा चक्षुषा ज्ञानं जाग्रति जन्यते तदा तदाकारिका बुद्धिवृत्तिरपि तेन जन्यते । बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी * द्रव्यस्फुरणविज्ञानमित्यादिभिस्तल्लक्षणवाक्यैस्तथा विशिष्टज्ञानसमानाकारतयैव सिद्धत्वात् । सैव वृत्तिर्नेत्रनिमीलने गोलकान्तरादनुभूयते । एवमेवेन्द्रियान्तरजन्यापि ज्ञेया । अत एतावतैव निर्वाहे सांख्याद्यभिमतं तस्याः पदार्थान्तरत्वमप्रामाणिकं गुरुभूतं च । तथैव मायावादिप्रतिपन्नं तस्या ज्ञानप्रतिबिम्बाधारत्वमपि । व्यावहारिकज्ञानस्याऽतिरिक्तत्वानङ्गीकारे, श्रद्धाऽश्रद्धेति श्रुतौ कामादिपदानां शक्तत्वं धीपदस्य लाक्षणिकत्वमिति कल्पनावैरूप्यादिदोषग्रासात् । अत उक्तरीत्येन्द्रियसार्थक्यादिसाधनेऽपि जन्यज्ञानमतिरिक्तमवश्यमभ्युपेयमित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं, तथापीन्द्रियसम्प्रयोगोत्तरं सम्प्रयुक्तार्थसमानो वृत्तावाकारो जायत इति प्रमा भविष्यति, न तु भ्रमादिकम् । शुक्त्यादौ तद्विरुद्धस्य रजताद्याकारस्याभावेन वृत्तौ तत्समर्पणायोगात् अत इदमपि मतमनुपपन्नमित्याशङ्कायामाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ वृत्तेर्गुणजन्यत्वाङ्गीकारादेव, संशयोऽथ विपर्यास * इत्यत्रोक्तानां भ्रमादिवृत्तीनामन्यख्यात्याद्यङ्गीकारेणोपपत्तिरिति न दोष इत्यर्थः।इदं यथा तथा तृतीयस्कन्धे बुद्धिलक्षणे व्युत्पादितम् । नन्विन्द्रियाणामनुग्रह इति बुद्धेः कार्यलक्षणात् तस्या इन्द्रियानुग्राहकतयेन्द्रियसमानकालिकत्वाद् वृत्तेस्तदभेदे तासामिन्द्रियजन्यत्वं दुर्घटमित्याकाङ्क्षायां तत् साधयितुमिन्द्रियाजन्यत्वे बाधकं तर्कमाहुः ॥ यदीत्यादि ॥ काऽपीति ॥ कस्मिन्नप्यंशे । अयमर्थः । यत्र भ्रमद् घटो गृह्यते तत्र वृत्त्युपरञ्जकस्य भ्रमणस्य विषयनिष्ठत्वाभावेन ततश्चिदुपरागायोगाद् घटाकारिकया वृत्त्या विषयावरणाऽभिभवेन क्रियांशे

विक्षेपस्याप्यशक्यवचनत्वात् । वृत्त्या विषयचैतन्याभेदाभिव्यक्तावपि विषयप्रकाशके ब्रह्मचैतन्ये तदभावान्नयनप्रदेशे तदननुभवेनेन्द्रियेऽपि तदभावाद् वृत्तिमात्रजनकस्येन्द्रियसम्प्रयोगस्य विषयकारणत्वाक्लृप्तेः सम्प्रयोगेणापि विषये तदाधानायोगाद् अन्तःकरणावच्छिन्ने प्रमातर्य्यप्यहं भ्रमामीत्यननुभवात् सम्भ्रमः सर्वत्रालब्धसत्ताको घटेऽपि न स्यात् । यस्मात् काप्यसन् घटदेशेऽनुभूयते । तस्मात्तद्देशावच्छेदेनानुभूयमानायां वृत्तावस्ति । यस्मादेवं तस्माद् वृत्तिरिन्द्रियजन्यैवेत्यर्थः । एवं सिद्ध एकत्र जन्यत्वेऽन्यत्रापि तथैवाङ्गीकार्यमिति भावः । नच शुक्तिरजतादिस्थले इदमाकारवृत्तौ सत्यामपि रजताध्यासदर्शनाद् अंशत एवावरणनाशे अंशान्तरेणेहापि भ्रमविक्षेपोऽपि भविष्यतीति न तदननुभवानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विषये तत्सत्त्वेऽन्येषामपि तदनुभवापत्तेः । अन्येषां घटद्रष्टॄणां प्रमाणवृत्त्या तदंशावरणनाशादस्यापि तदननुभवापत्तेश्च विषयाश्रितावरणपक्षस्यैव दुष्टत्वात् । पुरुषाश्रितत्वपक्षे तूक्तरीत्या प्रमातरि प्रमाणे च वक्तुमशक्यत्वेन घट्टकुटीप्रभातवदननुभवस्यैवापातात् । शुक्तिरजतस्याप्येतत्तुल्यत्वात् । एवं मूलाज्ञानावस्थारूपाऽज्ञानानां नानात्वमङ्गीकृत्य घटावरकाज्ञानस्य घटाकारकवृत्त्यानिवृत्तावपि नैश्चल्यावरकस्यानिवृत्तौ भ्रमविक्षेपेऽस्यादरणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या पुरुषनिष्ठतैव तस्य वाच्येति तस्य तद्वदेवासिद्धेः । वृत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमात्रकल्पनया तस्योत्पत्तिनाशशालित्वमात्रेण निर्वाहे विषयावरणतन्नानात्वकल्पनयोर्गुरुत्वादप्रामाणिकत्वाच्च । एतेनैव घटावरकाज्ञानगतावरणशक्तिमात्रनिवृत्तिर्न तु विक्षेपशक्तिनिवृत्तिरपीति पक्षो निरस्तो बोध्यः । नैश्चल्यावरणमन्तरेण भ्रमणविक्षेपासम्भवादावरणशक्तिनिवर्त्तकताया अप्रयोजकत्वाच्च । जलप्रतिबिम्बवृक्षाधोग्रत्वभ्रमे तु प्रतिबिम्बपदार्थस्यातिरिक्तत्वेन मूलसमीपवर्त्तिनि जले मूलस्य, ततो विप्रकृष्टेऽग्रस्य प्रतिबिम्बात् प्रतिबिम्बत्वेनैवावगाहाद् भ्रमत्वस्यैव दुर्वचत्वेन तत्रावरणादिकल्पनाया एवायोगाच्चेति दिक् । तर्कान्तरमाहुः ॥ जीवस्येत्यादि ॥ इन्द्रियाणां जागरणे जाग्रतस्तेषां लये स्वप्नः, अन्तरिन्द्रियस्यापि लये सुषुप्तिरितीन्द्रियहेतुकमवस्थात्रयं गुणतस्तत्तथा न स्यादित्यर्थः । यद्वा । वृत्तीनां गुणाजन्यत्वे बाधकं तर्कमाहुः ॥ जीवस्येत्यादि ॥ बुद्धिवृत्त-

यो यदि गुणजन्या न स्युस्तदा जीवस्यावस्थात्रयं भिन्नहेतुकं स्याद् यदि तथा स्यात्तर्हि, सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् * प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततमिति । जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः * तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चित इत्येकादशस्थभगवद्वाक्यं हंसवाक्यं च विरुद्ध्येत । यतो नेदं विरोद्धव्यमतस्तत्तदवस्थासु बुद्धिवृत्तयो गुणव्यत्ययजा एवेति निश्चयः । एवञ्च सत्त्वबाहुल्ये प्रमाणवृत्तिस्सत्त्वरजःसाम्ये संशयस्तमोबाहुल्ये अज्ञानं, रजोऽनुवेधे भ्रम इन्द्रियैर्जन्यत इत्याद्यूह्यम् । यत्तु, जाग्रद्भोगप्रदकर्मोद्बोधे जागरणं, तदुपरमे निद्रया स्वप्नसुषुप्ती इति मतम् । तत्रापि कर्मोद्बोधोपरमहेतोरवश्यवाच्यत्वाल्लाघवादीश्वरेच्छानुगृहीतानां परस्परोपमर्दकादिस्वभावानां गुणानामेवावस्थाहेतुत्वं साधीय इति । एवं तर्कसूचितेन प्रमाणेन वृत्तिकारणं निश्चित्य फलितमाहुः ॥ अत इति ॥ अत, इन्द्रियाणामनुग्रह इति वाक्येन बुद्धेरिन्द्रियाऽनुग्राहकत्वाद्. गुणवशात् = सत्त्वादिगुणाऽनुवेधाद् यथा येन प्रकारेण संशयादिरूपा बुद्धिवृत्तिर्भवति इन्द्रियैर्जन्यते तथैव तत्समानाकारमेव विशिष्टज्ञानं मन्तव्यमङ्गीकार्यम् । तथाच बुद्धेरिन्द्रियाजन्यत्वेऽपि तदवस्थारूपाणां वृत्तीनामिन्द्रियजन्यत्वं सुघटमित्यर्थः ।

एवञ्च तृतीयस्कन्धोक्ते स्थिरज्ञानपक्षे आधिभौतिकबुद्धिरूपाणां वृत्तीनामेव विशिष्टज्ञानत्वं त्रिक्षणाऽवस्थायिज्ञानपक्षे तु वृत्तिभिन्नत्वमिति बोध्यम् । अत्र नैयायिकादिवत् कार्यज्ञानं भिन्नं स्वीकृतमिति तद्वदेव ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियापि भविष्यतीति शङ्काव्युदासाय भिन्नां प्रक्रियां सूचयन्त आहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अत एव बुद्ध्यधीनत्वादेव न स्वातन्त्र्यमिति । न ज्ञानजनने कर्त्तृत्वघटकं स्वातन्त्र्यम् । तथाच आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति प्रक्रिया नास्मदभिमता, किन्त्वधिष्ठानं तथा कर्त्तेति * वक्ष्यमाणगीतावाक्यादन्यैवेत्यर्थः । साऽत्रानुक्तापि सूचितत्वाद् बोधनार्थं किञ्चिद् व्युत्पाद्यते । तथाहि । अधिष्ठानं तथा कर्त्तेति * ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति गीतावाक्याभ्यां दैवेनान्तर्यामिणा च क्षुब्धगुणयुक्तं मनस्तत्तत्कार्यार्थं प्रेर्यते । तच्चाण्वमपि सक्षोभमिति तत्तदिन्द्रियेण संयुज्यते । तत्र तत्तदिन्द्रियदेवताऽऽनुकूल्ये विषयसंसर्ग

स तु पूर्वं निर्विकल्पकमुत्पादयति । ततो बुद्ध्यापि तदनुग्रहे सविकल्पकं भवति । चाक्षुषे तु नयनकिरणसंसृष्टं मनो विषयपर्यन्तं गच्छति । इन्द्रियान्तरं तु किरणाभावादिन्द्रियेण सह विषयं प्राप्नोति । तदा क्रमेण सहैव वा निर्विकल्पकं सविकल्पकं च मनस्युत्पद्यते । ज्ञानद्वयेऽपि विषयेन्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः । स मया प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादित इति ततो बोध्यः । तत्र सविकल्पकं प्रमेयाकारानन्त्यादनन्तविधं भवति । तत्रापि कारणान्तरसमवधानेन संशयविपर्यासनिश्चयस्मृतिभेदा जाग्रति भवन्ति । यथासम्भवं स्वप्नेऽपि । तेऽपि तत्रैव लक्षिताः । सविकल्पकजन्यहानोपादानबुद्धौ तु विशेषः । इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैः कामलोभहतं मनः * चेतनां हरते बुद्धेः स्तम्बस्तोयमिव ह्रदादितिवाक्याद्विषयैरिन्द्रियाकर्षः । ततस्तैर्मनसस्तच्च कामादिहतमिति तत्र कामोत्पत्तावुपादानबुद्धिः । तादृशे मनसि द्वेषोत्पत्तौ तु हानबुद्धिः । यदा मनसोऽनाकर्षस्तदोपेक्षाबुद्धिरिति । नचेमदप्रयोजकम् । कामिनीकुचकुम्भदर्शनादौ चक्षुषः, शीतादिकालेघूष्णादिना त्वचो, रागादियुक्तगीतेन श्रवणस्य, चन्दनादिगन्धेन घ्राणस्य भक्षितस्यापि दध्यादेः पुनरास्वादनेन रसनस्य तैश्च मनस आकर्षस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । एवं ज्ञानक्रमः । अत्र यथासम्भवमन्यदपि शास्त्रेणावगत्योहनीयं यदि न्यूनं भाति ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

सुखदुःखसमुत्पत्तिर्नित्या ब्रह्मसुखात् पृथक् ॥
अन्धन्तमःप्रवेशाच्च ह्रीच्छादीनां च सर्वशः ॥ १३६ ॥
मनोधर्माश्च ये चान्ये भगवत्सङ्गवर्जिताः ॥
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते घटादिरिव नान्यथा ॥ १३७ ॥

एवं ज्ञानस्योत्पत्तिं निरूप्य सुखदुःखयोरपि ज्ञानफलयोरुत्पत्तिं निरूपयति ॥ सुखदुःखसमुत्पत्तिरिति ॥ नित्या, न त्विवादास्पदमित्यर्थः । ब्रह्मसुखमपि तथा भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ ब्रह्म-

सुखादिति ॥ दुःखार्थमाह ॥ अन्धन्तमःप्रवेशादिति ॥ अन्धन्तमो नित्यम् । असुराणां फलम् । तथा ह्रीच्छादीनामपि भगवद्धर्मव्यतिरिक्तानामुद्धव एव । अनुक्तसमुच्चयार्थमाह ॥ मनोधर्मा इति ॥ भगवद्धर्मा मनोधर्माश्च तुल्या भवन्ति, न त्वेकविधाः । नित्या भगवद्रूपा भगवद्धर्माः । अनित्याः कार्यरूपा मनोधर्मा इति । अनेन, सोऽकामयतेत्यत्र दोषः परिहृतः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

मानफलयोरिति ॥ सुखदुःखयोरनुकूलप्रतिकूलबुद्धिवेद्यत्वेन पूर्वमज्ञस्य पश्चादर्थज्ञाने तस्यार्थस्य स्वरूपेऽपि एतर्ह्येवेदं सिद्धं भूतमिति मानाज्ज्ञेयत्वस्यापि फलान्तःपातित्वमभिप्रेत्यैवमुक्तम् ॥ न विवादास्पदमिति ॥ ननु यथाऽत्युत्कृष्टस्य धवलरूपस्य मालिन्यतारतम्ययुक्तेष्वनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बे सत्युपाधिमालिन्यतारतम्यात्तत्र तत्र प्रतिबिम्बे धावल्यापकर्षस्तारतम्येनाध्यस्यते । एवं वस्तुतो निरतिशयस्यैकस्यैव स्वरूपानन्दस्य अन्तःकरणप्रतिबिम्बिततया साक्ष्यानन्दभावे प्राक्तनसुकृतसम्पत्त्यधीनविषयविशेषसम्पर्कप्रयुक्तसत्त्वोत्कर्षापकर्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तसुखरूपान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बिततया विषयानन्दभावे च सति तस्मिंस्तमोगुणरूपोपाधिमालिन्यतारतम्यदोषात्तारतम्येनापकर्षोऽप्यध्यस्यत इति तस्य सातिशयता तेनातृप्तिश्च । विद्योदये तु निखिलोपाधिनिवृत्त्यापकर्षाध्यासस्याऽपि निवृत्तेः कृतकृत्यतेति संसारिकानन्दब्रह्मानन्दयोर्विशेष इत्येतावतैव निर्वाहे उत्पत्त्यादिविचारस्य व्यर्थत्वात् कथं न विवादास्पदत्वमितिचेत् । नेदं युक्तम् । दृष्टान्तविरोधात् । आनन्दे रूपानुपधानात् । अन्तःकरणस्य चाशुद्धत्वात् । अन्यथा हृदयनाड्यादिप्रतिबिम्बापातेन तदनुसन्धानापातादित्यादिपूर्वोक्तयुक्तिभिः साक्ष्यात्मकप्रतिबिम्बनिरासेन तदानन्दप्रतिबिम्बस्यापि निरस्तचरत्वात् । वैषयिकानन्दस्यापि वृत्तिविषयसंसर्गोत्तरभावित्वेन विषयसंसर्गरुद्धायां वृत्तौ प्रतिबिम्बस्य च पूर्वं दूषितत्वेन प्रतिबिम्बरूपताया वक्तुमशक्यत्वात्सुखरूपवृत्तिमन्तरेण च तदनभिव्यक्तेस्तस्या आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च त्वदुक्तरीतिकसत्त्वोत्कर्षापकर्षतारतम्यवती अ-

न्तःकरणवृत्तिरेव वैषयिकं सुखम् । सा चोत्पत्तिमती भवताऽप्यङ्गीक्रियत एवेत्यतो न सा विवादास्पदमिति जानीहि । एवमेव वृत्तिरूपदुःखस्याप्युत्पत्तिर्ज्ञेया । नैयायिकादयो ब्रह्मणि सुखं नाङ्गीकुर्वन्तीति ब्रह्मसुखस्याप्युत्पत्तिः सम्भाव्यत इति तन्निरासायाहुः॥ब्रह्मसुखेत्यादि ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वै भूमा तत्सुखं, नाल्पे सुखमस्तीत्यादिश्रुत्याऽऽनन्दमयाधिकरणभूमाधिकरणाभ्यां च तस्य नित्यत्वमेव सिद्धमिति तद्भिन्नमेव सुखमुत्पत्तिमदिति निश्चयः । नन्वन्धन्तमसः कथमुत्पत्तिरहितत्वमित्यत आहुः ॥ अन्धन्तम इत्यादि ॥ मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमिति वाक्यात् । अन्धन्तमः प्रविशन्तीतिश्रुतेश्चासुरणामविद्योपासकानां तत्फलम् । तस्य च नित्यानन्दतिरोभावरूपत्वादुत्पत्तिरहितत्वम् । तदग्रे दुःखस्वरूपनिरूपणे व्याकरिष्यते । एवं मनोधर्माणां ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तिं निरूप्य मनोधर्मान्तरेऽपि तामतिदिशन्ति ॥ तथेत्यादि ॥ ह्रीस्तु अकर्मणि जुगुप्सा । जुगुप्सा ह्रीरकर्मस्विति भगवता लक्षितत्वात् । इच्छा अभिलाषरूपा प्रसिद्धैव । आदिपदेन द्वेषयत्नप्रीतिप्रभृतयो नानाऽनुव्यवसायगम्या ज्ञेयाः । ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतौ प्रकारवाचिना इतिशब्देन समुच्चितत्वात् ॥ तुलया इति ॥ समानाकाराः ॥ दोष इति ॥ भगवति विकारित्वरूपः, कामे त्वनित्यत्वविकारत्वरूपश्चेत्यर्थः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिणः ॥
भक्त्या त्वाद्यो द्वितीयस्तु तदभावाद्धरौ सदा॥१३८॥
सर्वाकारस्वरूपेण भविष्यामीति या हरेः ॥
वीक्षा यथा यतो येन तथा प्रादुर्भवत्यजः ॥ १३९ ॥
मृदादिभगवद्रूपं घटाद्याकारसंयुतम् ॥
मूलेच्छातस्तथा तस्मिन् प्रादुर्भावो हरेस्तदा ॥
तिरोभावस्तथैव स्याद् रूपान्तरविभेदतः ॥ १४० ॥

एवं सर्वेषां तुल्यतामुपपाद्य घटादीनामपि ब्रह्मत्वान्नित्यतेति वक्तुं युक्तिमाह ॥ अविर्भावतिरोभावाविति ॥ आविः प्रकटं भावयतीत्याविर्भावः । आविर्भवनं वा धर्मः । तथा तिरो भवनम् । एते भगवतः शक्ती अनन्तशक्तित्वाद्भगवतः । अन्यथा बीजादिपरिणामानां देहादिभावे को हेतुः स्यात् । तस्माद्भगवच्छक्तिरेव कारणत्वेन वक्तव्या धर्माद् धर्मिसिद्धौ कारणं भवति । अत्रेदं प्रतिभाति । द्वितीयपक्षे आविर्भवनरूपाद्धधर्मादेव घटादेराविर्भावरूपधर्मसिद्धौ सत्तामाविर्भावरूपधर्म एव कारणम् । नन्वस्य-धर्मरूपत्वाद्धर्म्याश्रयो वाच्यः। तथा सति घटादेरपि पूर्वसत्त्वादाविर्भावतिरोभावयोरपि भगवच्छक्तित्वेन नित्यत्वात् सदैवाविर्भावतिरोभावापत्तेर्नैवं पक्षः साधीयाँस्तत्राह ॥ अन्यथेति ॥ इच्छाशक्तिसहकारेणानुपपत्तिपरिहारः ।स्वमते उक्तन्यायेन सर्वेषां हरिरूपत्वादद्वैतश्रुतिरत्र साधिका । अन्यथोत्पत्तिपक्षेऽपि दोषस्तुल्यः । उत्पत्तिर्नाम कश्चन धर्मः । स कस्मिन् धर्मिणि भवेदिति।अनवस्था च स्यात् । कालसम्बन्धोऽपि धर्मः ॥ अतो यः कश्चिन्निरुच्यतां, सोऽवश्यं धर्म एव भवतीति धर्मी पूर्वसिद्धो वक्तव्यः । घटो भवतीति कर्तरि प्रयोगश्चानुपपन्नः स्यात् । भू सत्तायामिति धात्वर्थश्चाऽसङ्गतः स्यात् । अनुत्पन्नो घटो नष्टो घट इति व्यवहारश्चासङ्गतः स्यात् । अतो धर्मी सदातनो वक्तव्यः । स भगवानेव भवति, नान्य इति । अद्वैतश्रुतेः सर्वश्रुतेश्च धर्मिणां भगवत्त्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । तदनु धर्माणामपि तेनैव न्यायेन भगवत्त्वं सेत्स्यति । अतो भ्रान्तानां बालानां विचारसामर्थ्याभावाच्छब्दार्थावुल्लङ्घ्योत्पत्त्यादिनिरूपणं न दूषयामः ॥ मुरवैरिण इति ॥ मुरो दैत्यः पापात्मकस्तन्निवर्त्तनार्थमाविर्भावो भगवतः । तथा सर्वत्र सर्ववस्तुस्वरूपेण तदनुद्गमे प्राप्तदोषपरिहारार्थं तदुद्गम इति सूचितम् ।

दुःखं तु निर्वृत्त्यभाव इति तिरोभावफलत्वान्न व्यभिचारः । एवं सति सर्वसाधनवैयर्थ्यमाशङ्क्य शक्तिद्वयस्य तदधीनत्वं वक्तुमादित आरभ्य निरूपयति ॥ भक्त्या त्वाद्य इति ॥ भक्त्यैव भगवानाविर्भवति । तच्च यस्य भक्त्याविर्भावः सा भक्तिर्यादृशी देशकालयुक्ता तत्तिरोभावे तिरोभवति, न त्ववतारेष्वप्यन्यः प्रकार इत्यर्थः अन्येष्वाह ॥ सर्वाकारस्वरूपेणेति ॥ तत्तदाकारस्वरूपेण घटपटाद्याकारेण यस्मिन् देशे येन प्रकारेण येन साधनेन यथाऽऽविर्भावेच्छा तथा सर्वं सम्पाद्याविर्भवतीत्यर्थः ॥ तत्र निदर्शनमाह ॥ मृदादीति ॥ मृदि घटादयो यावन्तो भविष्यन्ति ते सर्वे कारणत्वेन वर्तन्ते इत्यङ्गीकर्त्तव्यम् । अन्यथा ततः प्रादुर्भावो नोपपद्येत । ततः सामर्थ्यं भगवत्त्वेन सङ्गच्छते । अतो मृदादिकं भगवद्रूपमेव । घटादिकार्यं च तत्रैव लीनं तिष्ठति । तदपि भगवद्रूपं प्रपञ्चस्थानीयम् । ततः किमत आह ॥ मूलेच्छात इति ॥ पुरुषोत्तमेच्छातः । तथा तयैवानुपूर्व्या कार्यरूपहरेरेव प्रादुर्भाव इत्यर्थः । यथा नटः सहस्राणि रूपाणि गृह्णाति क्रमशस्तथात्रापि कटकमुकुटादयः । एवमाविर्भावं निरूप्य तिरोभावं निरूपयति ॥ तिरोभाव इति ॥ तिरोभविष्यामीति या इच्छा यथा येन तथा तत्र तिरोभवति, परं तत्र रूपान्तराविर्भावावश्यकत्वम् । इयानेव भगवतः प्रकाशात् प्रपञ्चे विशेषः ॥ तत्र तिरोभावेन रूपान्तराविर्भावः ॥ दाहशोषादावपि रूपान्तरमिति मतम् । अथवा सर्वथा भगवता तुल्यता । वक्ष्यति चाग्रे—अखण्डं कृष्णवत् सर्वमिति ॥ १३८ ॥ ॥ १३९ ॥ १४० ॥

एवमिति ॥ उत्पद्यन्ते विलीयन्ते इति मूलोक्तेनोत्पादविनाशशालित्वेनेत्यर्थः ॥ युक्तिमिति ॥ उत्पत्त्यादिस्वरूपविवेचकतर्करूपां नित्यत्वसाधिकामित्यर्थः ॥ आविरित्यादि ॥ आविः प्रकटम्भावय-

ति कारणान्तःस्थं कार्यं बहिः प्रकटीकरोति या शक्तिर्निमित्तगतोपादानगता च सा आविर्भावशब्दवाच्येत्यर्थः। सत्कार्यवादे शक्तस्य शक्यकरणाङ्गीकारात् सा कारणगता॥ आविर्भावनं वा धर्म इति॥ प्राकट्यरूपो धर्मः कार्यगतः स आविर्भाव इत्यर्थः। तथा तिरोभवनम्। मुद्गरादिगता तिरोभाविका शक्तिर्घटादिगतं तिरोभवनं वा तिरोभावः। एते शक्तित्वेन धर्मत्वेन च व्यवस्थाप्यमाना उक्ताश्चत्वारोऽपि भगवच्छक्तिद्वयाऽवान्तरभेदरूपत्वाद्भगवतः शक्ती इत्यर्थः। एतेषां भगवच्छक्तित्वे प्रमाणं सूचयन्त आहुः॥ अनन्तेत्यादि॥ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत इति श्रुतेरित्यर्थः। कारणगतशक्तीनां भगवच्छक्तित्वसाधनाय विपक्षबाधनाय च कारणे शक्तिसाधकं तर्कमाहुः॥ अन्यथेत्यादि॥ यदि कारणसामान्ये कार्यजननानुकूला तत्तत्कारणविशेषे तत्तदाकारककार्यादिजननानुकूला च शक्तिर्न स्यात्तदा तथेत्यर्थः। अत्रैतद् बोध्यम्। कार्यस्य नियतावधिकत्वदर्शनात् प्रागभावस्य च पूर्वं दूषितत्वात् सत्कार्यवादस्य शिष्टादृतत्वम्। तत्र प्रथमपक्षे तन्तुतुरीवेमादिभ्यः पटोत्पत्त्या मृद्दण्डचक्रादिभ्यश्च घटोत्पत्त्या तस्य तस्य तत्तज्जनने शक्तिर्निश्चीयते। सा च न स्वभावो, नापि स्वरूपम्। तथा सति तस्य सार्वदिकत्वाच्छीर्णेभ्योऽपि तन्त्वादिभ्यः पटाद्युत्पत्तिः स्यात्। भर्जिताद् बीजादप्यङ्कुरोत्पत्तिः स्यात्। मणिसमवधानेऽपि वह्निस्तृणादिकं दहेत। स्वभावस्यानपायित्वात्। स्वरूपस्य च सत्त्वात्। अतः सा कालेन भर्जनेन च नाश्या मणिसमवधानप्रतिबध्या च काचित् स्वभावात् स्वरूपाच्चातिरिक्तैवाङ्गीकार्या। ननु तन्त्वादीनामविशीर्णत्वेन बीजानामभ्यभर्जितत्वेन रूपेणैव कार्यजननदर्शनाद्रूपभेदमात्राङ्गीकारेण निर्वाहेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनं गुरुभूतम्। एवं वह्निस्थलेऽपि मणेः प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य प्रतिबन्धकाभावरूपत्वात तस्य सहकारित्वेन निर्वाहाच्च ज्ञेयम्। यदि च प्रतिबन्धकत्वं नाम कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं, तदभावस्य च कारणत्वमिति कल्पनाद्वयाद् गौरवं विभाव्यते, तदाशक्तिकारणतावादेऽपि शक्तमन्तरेण स्वरूपतः केवलायास्तस्याः कारणत्वादर्शनात् प्रतिबन्धकत्वस्य च केनचिद्रूपेण भवताऽपि कल्पनीयत्वात् कल्पनाद्वयं भवतोऽप्यापततीति तौल्यमेव। वस्तुतस्तु न मण्यादीनां प्रतिबन्धकत्वं, न वा तदभावस्य कारणत्वे

किन्तूत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टस्य वह्नेरेव कारणत्वमित्येकेनैव कार्यकारणभावेन निर्वाहेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनाऽजागलस्तनप्रायैवेति चेत् । नेदं युक्तं वक्तुम् । गुरुशरीरताहक्कारणस्वरूपप्रवेशेन गुरुभूतस्य ताहक्कार्यकारणस्य कल्पनापेक्षया श्रुत्यनुगृहीतस्यातिरिक्तशक्तिकल्पनस्यैव वरीयस्त्वात् । किमत्र गुरुत्वमिति चेद् उच्यते । मण्यभावस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेन प्रवेशे प्रतिबन्धकस्य च पूर्वोक्तलक्षणकत्वेऽत्रापि कार्यकारणभावद्वयकल्पना प्रतिबन्धककल्पना चेति कल्पनात्रयापत्तिः । विरुद्धसामग्रीहेतुत्वं प्रतिबन्धकत्वमिति लक्षणकत्वे कल्पनाद्वयात्तौल्यम् । वस्तुतस्त्वभावप्रवेशादत्रापि गौरवं प्रतिपत्तेः । तथा सति शरीरगौरवस्याजागलस्तनप्रायतैव । मण्यभावत्वेन प्रवेशे तु नानाकार्यकारणभावकल्पनाऽत्यन्तमेव गुर्वी । मन्त्रौषधादिनापि दाहाभावदर्शनात् । एवमुत्तेजकानामपि नानात्वात्तत्तत्स्वरूपेण प्रवेशे ततोऽप्यत्यन्तगौरवम् । यत्किञ्चित्त्वेन प्रवेशे यावत्तदभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टस्य वह्नेर्दाहं प्रत्यकारणत्वात्ततो दाहाभावापत्तिः । तथैव यावत्त्वेन प्रवेशेऽपि यत्किञ्चिद्वैशिष्ट्ये तथा । यथा कथञ्चित्त्वेन प्रवेशेऽपि ताहशकार्यकारणभावज्ञानस्योत्तेजकतदभावमणितदभावतत्तद्वैशिष्ट्यज्ञानाधीनतया ताहशगुरुशरीरकारणतास्वरूपज्ञानस्यैव दौर्घस्थ्यमिति तदपेक्षया शक्तिकल्पनमेव सौकर्याज्ज्यायः । बीजानामप्यभर्जितत्वेनैव रूपेण न कारणता । दावदग्धवेत्रबीजेभ्यः कदलीकाण्डजननस्य भामतीनिबन्धे प्रदर्शितत्वात् । अतस्तत्रापि काचिच्छक्तिर्भजनेन नाश्यते, अपरा आधीयत इति मन्तव्यम् । किञ्च । कार्यकारणभावपक्षेऽपि प्रसिद्धरूपातिरिक्तरूपान्तरं तूत्पादविनाशशालि कल्पनीयमेवेति नाम्न्येव कलहः पर्यवस्यति, न तु स्वरूपे इति मुधैवायमाग्रह इति दिक् । एवं सिद्धायां शक्तौ बीजादिपरिणामस्थलेऽपि सैव मन्तव्या । ताश्च सर्वत्र भगवत एव । मयूराश्चित्रिता येनेत्यादिवाक्यात् । पराऽस्य शक्तिरिति श्रुत्यनुगृहीतत्वाच्च । भगवतैव परं तत्र तत्र कार्यार्थं प्रजायेयेतीच्छया विभज्य स्थापिताः । विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भातीत्यादिवाक्यात् । तदाहुः ॥ तस्मादित्यादि ॥ एवं प्रथमपक्षे कारणत्वं व्यवस्थापितम् । अथ द्वितीयपक्षे कथं मृद्दण्डादिषु घटादिकारणताव्यवहार इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ धर्मादित्यादि ॥ तदिदं व्याकुर्वन्ति प्रभवः ॥ अत्रेदमित्या-

दि ॥ धर्मादिति ॥ भगवद्धर्मात् ॥ कारणमिति ॥ आविर्भावजनकत्वाद् घटादिकारणम्। तथाच दण्डमृदादिषु घटादिकारणत्वव्यवहारो भ्रान्त एव, न तु तात्त्विकः। पदार्थमात्रस्य नित्यत्वादित्यर्थः। एवमनेन पक्षेण सांख्योक्ताविर्भावतिरोभाववादस्याप्यैकदेशिकत्वं बोधितम्। उक्तं दृढीकर्त्तुं प्रतिबन्दीमवतारयन्ति—

नन्वित्यादि ॥ मूले ॥ अन्यथेत्यादि ॥ अन्यथा धर्माद्धर्मिसिद्धिमनुपगम्य उत्पत्तिपक्षे धर्मिणोऽप्युत्पत्त्यङ्गीकारे दोषः। उत्पत्तेरुत्पत्त्यन्तरानङ्गीकारात् तस्याः प्राप्तेर्नित्यत्वे घटादिपदार्थानिर्वाच्यत्वरूपो दोषस्तुल्यः= वादिप्रतिवादिनोः समः। तथाच साम्यादेव न वयं पर्यनुयोगार्हा इत्यर्थः। प्रतिबन्दीं व्युत्पादयन्ति। उत्पत्तिरित्यादि ॥ अयमर्थः। उत्पत्तिर्नाम किं प्रागभाव उत कश्चिद्धर्मः। तत्र नाद्यः। तस्य घटपूर्वकालवर्त्तित्वेन इदानीं घटोत्पत्तिरस्तीति प्रत्ययोऽभिलापश्च स्यात्। कोशादौ तयोः पर्यायता चोच्येत। द्वितीयश्चेत्तस्य साधारत्वनियमादुत्पत्तिदशायामपि धर्मी वाच्य एव। अन्यथा स कस्मिन् धर्मिणि भवेत्। नच यथा दश दिनानि व्यतीयुः, षड्भिरहोभिर्गन्तासीत्यादौ भूतभाविषु दिवसेष्वसत्स्वपि दशत्वषट्त्वसंख्यारूपो धर्म उपेयते तथोत्पत्तिरप्यनुत्पन्नघटाद्याधाराऽभ्युपेयेति वाच्यम्। तेषामपि कालचक्रे सूर्यपरिस्पन्दवशेन तत्तद्वत्सरर्त्तुमासपक्षगततया पुनः पुनः परिवर्त्तमानानां सतामेव संस्कारादिनोपनये तत्रापेक्षाबुद्ध्या संख्याकल्पनस्य शक्यत्वेऽप्युत्पत्तेरकाल्पनिकत्वेनात्र तथा वक्तुमशक्यत्वात्। अथ तत्रापेक्षाबुद्ध्या संख्या जन्यत एव, न कल्प्यत इतिचेन्न। समवायिनं विना केवलनिमित्तेन कार्यजननस्य क्वाप्यसिद्धत्वेनात्र तथा वक्तुमशक्यत्वात्। चिन्तामण्यादौ निरुपादानकदधिवसनसुवर्णादिजननं सिद्धमितिचेत्। न। अविक्रियमाणानां तेषामेवोपादानत्वात्। योगिवत् सामर्थ्यविशेषेण दध्यादिजनकभूतभेदाकर्षणस्य तत्र वक्तुं शक्यत्वाच्च। अनुपादानकसृष्ट्यङ्गीकारे, समवाय्यसमवायिनिमित्तजन्यत्वं सर्वस्येति नैयायिकादिसिद्धान्त हानिश्च। किञ्च जन्यत इति पक्षेऽपि संख्यादिवदुत्पत्तेरपि उत्पत्तिः स्वीकार्या। एवं सति निष्प्रमाणकानवस्थापत्तिस्तत्तत्कारणादिकल्पनागौरवग्रासश्च। उत्पत्तिर्जातेत्यादिप्रत्ययानुरोधादुत्पत्तेरुत्पत्तिमङ्गीकृत्य विशेषाणां स्वतो व्यावर्त्तकत्ववत् परिसमाप्तौ तु तावतैव निर्वाहाद्धर्मिण उत्पत्त्यङ्गी-

म आदाय तत्र प्रतियोगित्वमुच्यत इति चेत्। न। धर्मिणस्तदानीमसत्त्वेन भाविन्याः सत्ताया अनिश्चयात् तथा वक्तुमशक्यत्वात् । सूक्ष्मरूपेण वर्त्तमानामेव सत्तामादायोच्यत इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च । नापि प्रथमसमयवर्त्तिभावाविकारत्वं तत्। तस्य कालनिष्ठत्वे उत्पद्यते काल इति प्रतीत्यापत्तेः। भावनिष्ठत्वे तस्य भावस्यापि तदानीं सत्त्वापातेन घट्टकुटीप्रभातात् । आद्यक्षणसम्बन्धः सेतिचेत्तदापि सम्बन्धघटकतया घटादिसत्ता आवश्यिकैव । तदेतद् हृदिकृत्वोक्तम्—अतो यः कश्चिन्निरुच्यतामित्यादि ॥ एवमुत्पत्तेः पूर्वं धर्मिसत्तां साधयित्वा प्रतिबन्देरनुत्तरत्वाद्धर्मिनित्यत्वसाधनायानित्यत्वबाधकं तर्कमाहुः ॥ घटो भवतीत्यादि ॥ अन्नापादकमनुक्तमेव सिद्ध्यतीति यदि घटः सदा सन्न स्यादिति कण्ठतो नोक्तम् । क्रियाश्रयत्वस्य कर्तृत्वेन भवनक्रियाश्रये घट एव आख्याताभिहितलडर्थकालस्य समानपदोपात्तत्वेनान्वयात् तदानीं घटानङ्गीकारे तदनन्वयापत्त्याऽनुपपन्नः स्यादित्यर्थः । नच कालान्वयस्य समानपदोपात्ते व्यापारेऽपि शक्यवचनत्वान्नानुपपत्तिः प्रयोगस्येति वाच्यम् । एवमप्याश्रयवर्त्तमानत्वमन्तरेण व्यापारवर्त्तमानताया अनुपपद्यमानत्वेन घटसत्ताया अनुक्तसिद्धत्वात् । पदान्तरोपात्तफलान्वयपक्षेऽपि सत्तारूपस्य फलस्य धर्मत्वेन धर्मिणं विना तदसिद्ध्या तदा धर्मिसत्ताया अर्थादेव सिद्धेः । नचैवं सत्युत्पन्नेऽपि घट, उत्पद्यत इति प्रयोगापत्तिः। कालान्वितस्य कर्त्तुः सत्त्वादिति वाच्यम् । फलं द्वारीकृत्यैवान्वयाङ्गीकारादुत्पत्तिरूपे फले तिरोहिते द्वाराभावेन कालान्वयाभावात्तादृशप्रयोगाभावस्यानायासेन सिद्धेः । ननु घटो भवतीत्यादौ भवतिरुत्पत्त्यर्थक इति चेत् तत्राहुः ॥ भूसत्तायामित्यादि ॥ फलितमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ सर्वश्रुतेरिति ॥ इदं सर्वं यदयमात्मा, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । तथाचैवं श्रुत्यनुकूलाभिर्युक्तिभिर्धर्मिनित्यत्वे सिद्धे प्रतिबन्देरप्यत्रोत्तरत्वमेवेत्यर्थः । ननु भवतु धर्मी सदातनस्तथापि व्यवहारासिद्ध्यर्थं धर्माद्धर्मिसिद्धिस्त्वङ्गीकृतैवेति धर्मस्योत्पत्त्यादिभिरनित्यत्वेनाभगवत्त्वात् सर्वश्रुतिपीडा तु नापैतीत्यत आहुः ॥ तदन्वित्यादि ॥ अयमर्थः । निमित्तकारणत्वेनाभिमतेषु कार्यत्वेनाभिमतस्याविर्भाविका या भगवच्छक्तिस्तया समवायित्वेनाभिमते दुर्ज्ञेयरूपेण विद्यमानमेव कार्यम् आविर्भाव्यते । स

आविर्भाव उत्पत्तिरित्युच्यते । तत्संसर्गेण कार्यस्योत्पत्तिमत्त्वम् । तत्र निमित्तसामग्री कोटौ प्रविष्टस्य क्षणाख्यस्य कालावयवस्य सूर्यपरिस्पन्दान्तरेण तिरोभावे तद्विशिष्टा उत्पत्तिरपि विशेषणतिरोभावात्तिरोहितेति उत्पन्ने कार्ये उत्पद्यते इति न व्यवहारः । सूर्यपरिस्पन्दतिरोभावश्चेश्वरेच्छामर्यादया । भीषोदेति सूर्य इत्यादिश्रुतेः । तस्या अपि यद्यपि नित्यत्वं तथापि तदाकारः श्रुत्यविरोधेन तथा तथा कार्यबलात् कल्प्यः । स एव विद्वन्मण्डने प्रदर्शित इति न व्यवहारानुपपत्तिर्न वा धर्मानित्यता । द्वितीयपक्षे तु वक्ष्यमाणरीतिकभगवदिच्छयैव तथा । तदेतदुक्तं—धर्माणामपि तेनैव न्यायेन भगवत्त्वं सेत्स्यतीति ॥ तथाच न सर्वश्रुतिपीडेत्यर्थः । एतदेव, शक्तिसहकारेणेत्यादिना प्रभुभिर्बोधितम् । इच्छाशक्तिसहकारेणेत्यर्थः । एतेन प्रथमसमयमात्रसंसर्गी भावविकार उत्पत्तिरिति पक्षो निरस्तः । तेन गौडवार्त्तिकोक्ताः सत्कार्यवाददोषा अपि विकारानङ्गीकारादेव परिहृताः । अत एव च श्रुतिर्विकारस्य वाचारम्भणतां वक्ति, न तु वस्तुनो मिथ्यात्वम् । तथा प्रतीत्यभावोऽन्यथा प्रतीतिश्चाविद्यावलेपादिति न काचित् तदनुपपत्तिः । तदेतद् हृदि कृत्वाऽऽहुः ॥ अतो भ्रान्तानामित्यादि ॥ भ्रान्ताः श्रुतिसंसर्गरहिता नैयायिकाद्याः । बालाः श्रुतिमनुसरन्तोऽपि तात्पर्यज्ञानरहिता मायावादिप्रभृतयः । आद्याः शब्दोल्लङ्घनकर्त्तारः । द्वितीया अर्थस्य । अतो न वृषयाम इत्युपहासः । आविर्भावे प्रयोजनमाहुः ॥ मुरेत्यादि ॥ सर्ववस्तुस्वरूपेणेति ॥ विद्यमानस्येति शेषः ॥ तदुद्गम इति ॥ तेन तेन प्रतिनियतस्वरूपेण दर्शनविषयत्वयोग्यतेत्यर्थः । नन्वेवमपि सर्वश्रुतिविरोधो नापैति । भगवत आनन्दरूपत्वेन दुःखे व्यभिचारादित्यत आहुः ॥ दुःखं त्वित्यादि ॥ तथाच यथा आविर्भावस्य फलं निर्वृतिस्तथा तिरोभावस्य फलं निर्वृतितिरोभाव इति तेन रूपेण तस्यापि भगवदभिन्नत्वान्न भगवत्त्वव्यभिचार इत्यर्थः । एवं सर्वस्य पदार्थजातस्य वास्तवं स्वरूपं सोपपत्तिकं निरूपितम् ॥

एवं सती त्यादि ॥ एवं सति यथा भगवतस्तत्तदभावजदोषनिवृत्त्यर्थं प्रणाड्या अरण्यानीषु नानानोकहादिकार्यरूपेणाविर्भाव एवं दुःखनिवृत्त्यर्थमपि कयाचित् प्रणाड्या मूलरूपेणाप्याविर्भावस्य शक्यवचनत्वे सति सर्वसाधनवैयर्थ्यमाशङ्क्य दोषाभावार्थं

बुद्धिपूर्वकं तत्साधनानां कर्मज्ञानभक्तिप्रभृतीनां वैयर्थ्यं, जलाहरणार्थं च बुद्धिपूर्वं घटादिग्रहस्यापि वैयर्थ्यमिति शास्त्रेऽपि तन्नोपदिश्येत । लोकेऽपि तत्तथा न गृह्येतेति नायं पक्षः साधीयानित्याशङ्क्य शक्तिद्वयस्य आविर्भावकतिरोभावकशक्त्योराविर्भावतिरोभावयोश्च तदधीनत्वं भगवदधीनत्वं वक्तुम्, अदित आरभ्य भगवदाविर्भावादिकं पूर्वावधीकृत्य अन्त्यावयविपर्यन्तमाविर्भावतिरोभावौ, निरूपयति = सार्द्धद्वयेन समादधानः कथयतीत्यर्थः । तत्र पूर्वं मूलरूपाविर्भावतिरोभावयोः प्रणाडीमाहुः ॥ भक्त्येत्यादि ॥ एवकारेण द्वारान्तरं निराक्रियते ॥ भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति ॥ भक्त्या मामभिजानातीति । किं बहुना एकादशस्कन्धे स्वाविर्भावो भक्त्यैव तत्र तत्र प्रतिपादितः । तर्हि भक्त्या आविर्भूतः कुतः सर्वदा न तिष्ठतीत्याकाङ्क्षायां तत्रापि विशेषं फलबलेनाहुः ॥ तच्चेत्यादि ॥ तच्चेत्याविर्भवनम् । तथाच भगवति प्राकट्यरूपैवाविर्भावशक्तिरिति न कालतिरोभावे तस्यास्तिरोभावः, किन्तु भक्त्यैवेति तस्या विशेषणवैसादृश्ये बहिस्तिरोभवति, हृद्येव प्रकटा भवति । चेतसो वृत्त्यन्तरे जाते भक्तिः संस्कारात् सूक्ष्मरूपेण तिष्ठति तदा ततस्तिरोभवतीत्यर्थः । इदमेव पञ्चाध्याय्याम्—आत्मा यावत् प्रपन्नोऽभूदिति कारिकया निरूपितं ज्ञेयम् । नन्ववतारेषु कालेनाविस्तिरोभावौ दृश्येते इति नायं नियम इत्याकाङ्क्षायामुक्तस्य तात्पर्यकथनमुखेनाहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ तथाचधर्मग्लानिनिवृत्तयेअसुरहतयेऽपि कार्यान्तरायापि यदा प्रादुर्भावस्तदापि वचनान्तरबलेन भक्तिरेवाभिव्यञ्जिकाऽवधेया । यथा भगवतो नृकेसरिणः प्रादुर्भावे प्रह्लादस्य । अत एवोद्धवैः, स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मा * परावरेशो महदंशयुक्तो ह्यजोऽपि जातो भगवान् यथाग्निरित्यत्र प्रपन्नेऽर्पिता कृपैवावतारहेतुत्वेनोक्तेत्याद्यनुसन्धेयम् । तथाचासुरव्यामोहेऽपि भूमिमातृत्रिविधभक्तनिष्ठभक्तितिरोभाव एव हेतुरित्यपि बोध्यम् । एवं मूलरूपाद्याविर्भावतिरोभावौ समर्थयित्वा कार्यरूपस्य तौ वक्तुमाहुः ॥ अन्येष्वित्यादि ॥ अर्थो निगदव्याख्यात एव । साधनकोटावदृष्टादेरपि प्रवेशेन जीवाविर्भावतिरोभावावप्युक्तप्रायौ ज्ञेयौ । उपादानानुगतां शक्तिमुपादेयेऽपि बोधयितुं तादात्म्यसम्बन्धेन कार्यान्तरानाधारत्वमेव कार्यस्योत्तरावधित्वप्रयोजकं रूपमिति बोधयितुं चा-

हुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ अर्थस्तु स्पष्ट एव ॥ यथेत्यादि ॥ एतेन, अज्ञानं नटवद् ब्रह्मकारणं शंकरोऽब्रवीदिति * कल्पतरूक्तमनुमतं ज्ञेयम् ॥ तिर इत्यादि ॥ तथाच तिरोभविष्यामीति मूलेच्छया कार्यनाशकत्वेनाऽभिमतेषु कार्यतिरोभाविका भगवच्छक्तिस्तया बहिः स्थितं कार्यं कारणेऽन्तर्भाव्यते स तिरोभावो नाशादिशब्दैरुच्यते । तत्संसर्गेण कार्यस्य नश्वरत्वम् । तत्र नाशकसामग्रीकोटौ प्रविष्टस्य क्षणस्य तिरोभावे तद्विशिष्टो नाशोऽपि तिरोहित इति न नष्टे नश्यतीति व्यवहारः । वस्तुनि विकाराऽनङ्गीकारादेव निवृत्तेश्चरमसमयसंसर्गिभावविकारत्वम् । शेषं पूर्ववदेव । ध्वंसस्याभावत्वं तु पूर्वमेव निरस्तम् । कार्यस्य लोके पुनरुन्मज्जनाभावस्तु तथेच्छाभावात् । तस्यां सत्यां पुनरुन्मज्जनमपि । आश्रमवासिके तथोक्तेः । तदेतद् विद्वन्मण्डने विस्तृतमिति न कोऽपि शङ्कालेशः । कार्यभगवत्तिरोभावयोर्विशेषं वक्तुमाहुः ॥ परमित्यादि ॥ नियमव्यभिचारमाशङ्क्याऽऽहुः ॥ दाहेत्यादि ॥ एवञ्च यथा, अनित्ये जनतं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः * नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधेत्याविर्भावशक्तिस्त्रिविधा । तथा नाशनिर्गमाप्राकट्यभेदेन तिरोभावशक्तिरपि त्रिविधा । तत्र जडे कालभेदेन त्रिविधे अपि द्वे, जीवे समागमोऽन्तःप्राकट्यं, निर्गमोबहिरप्राकट्यमितिदेशभेदेन द्विविधे द्वे; भगवति त्वेकविधे द्वे इति ज्ञेयम् । न तु विरुद्धधर्माश्रयत्ववदुत्तरोत्तरं ह्रासः । तस्याकारः कमलमुकुलवत् । अनयोस्तु तरुवज्ज्ञेयः । दाहादौ रूपान्तरादर्शनादरुच्या धर्माद् धर्मिसिद्धिपक्षं हृदि कृत्वा पक्षान्तरमाऽऽहुः ॥ अथवेत्यादि ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥

वृद्धिर्विपरिणामश्च तथाऽपक्षय एव च ॥
पूर्वरूपतिरोभावो द्वितीयस्यादिमस्तथा ॥
उभावेकीकृतौ लोके वृद्ध्यादिभिरुदीरितौ ॥१४१॥
परिमाणाधिक्यतश्च वैजात्यान्न्यूनभावतः ॥
मनश्चान्नमयं वेदे तदस्माकमथापि वा ॥ १४२ ॥

पोषितत्वात्तदन्नेन तद्रूपेणोपवर्ण्यते ॥
एवं सृष्टिप्रभेदेषु कल्पेषु च तथैव च ॥
प्रकारभेदा दोषाय न भवन्ति तदिच्छया ॥ १४३ ॥

वृद्ध्यादीनां स्वरूपमाह ॥ वृद्धिरिति, द्वाभ्याम् ॥ वृद्धाव-ग्रिमरूपं परिमाणतोऽधिकम् । अपक्षये न्यूनम् । विपरिणामे वि-जातीयमिति विशेषः । एवं कार्यरूपं निरूप्य वेदविरोधपरिहारा-र्थमाह ॥ मनश्चान्नमयमिति ॥ अन्नमयं हि सोम्य मन, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वागिति श्रुतेः । अत्र चाहङ्कारकार्यत्वेन मनो निरूपितम् । तत्र सिद्धान्तद्वयं वेदनिरूपणप्रकारादवगम्यते । त-दाह ॥ तदस्माकमिति ॥ अथवा पञ्चदशोपवासाः कारिता इति । अन्नेन पोषणमेवाभिप्रेतम् । एवं सर्वत्र प्रकारभेदे समाधानमतिदि-शति ॥ एवमिति ॥ अनेकधा भगवान् कार्यं करोतीति सृष्टिभे-दानामुक्तत्वात् तथा वा समाधानम् ॥ १४१ ॥ १४२ ॥१४३॥

ननु कार्यस्य सर्वथा भगवत्तुल्यत्वं चेत् तत्र भावविकाराः कथं दृश्यन्त इत्याकाङ्क्षायामाहुः ।

वृद्ध्यादीनामित्यादि ॥ ननु षट्सु विकारेषु द्वयोः परिहारेऽपि दृश्यमानरूपेण सत्ता अस्ति । सजातीयप्रवाहोत्पत्तिर्वृद्धिः प्रवाहवैजात्यं विपरिणामः । सजातीयप्रवाहनाशोऽपक्षय इति शेषा-णां विद्यमानत्वात् कथं प्रपञ्चस्य प्रापञ्चिकानां च भगवद्रूपता भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां वृद्ध्यादीनां स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ वृद्धावित्या-दि ॥ तथाच परिमाणाधिक्यप्रयुक्तौ पूर्वस्वरूपतिरोभावद्वितीया-विर्भावौ वृद्धिः । तन्न्यूनत्वप्रयुक्तौ तावपक्षयः । वैजात्यप्रयुक्तौ तौ विपरिणामः ॥ यथा वृक्षसमुदाये वनमिति व्यपदेशो, न तु वृक्षाति-रिक्तं वनम् । यथाच सप्तपदार्था इत्यत्र भावाभावसमुदायः पदार्थ-पदवाच्यस्तथा वृद्ध्यादिपदैस्तावदुच्येते इति वृद्ध्यादीनामाविर्भा-वाद्यभिन्नत्वान्न तैः प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वादिहानिः । सत्तायास्त्वाविर्-भावात्मकत्वमेवेति, न तयापि तथात्वमिति प्रपञ्चादेर्भगवत्तुल्य-

त्वाद् भगवद्रूपत्वं निराबाधमित्यर्थः । एवं पञ्चानां विकारत्वे निराकृते विशिष्टायाः केवलायाः सत्ताया अपि न विकारत्वं, भगवद्व्यतिरेकाभावादिति निर्विकारतया भगवदभिन्नत्वमधीनतया कार्यत्वं च साधितम् । तेन, प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूप * इत्यादिना पूर्वप्रकरणे उत्पत्त्या निरूपितः शास्त्रार्थोऽस्मिन् प्रकरणे सर्वस्य प्रमेयस्य उपपत्त्या भगवत्त्वकार्यत्वयोः समर्थनेनासम्भावनाविपरीतभावनानिरासाद् दृढीकृतः । वेदादीनां भगवन्माहात्म्यनिरूपणद्वारा भगवत्परत्वमिति च ॥ वेदविरोधमिति ॥ कस्मिंश्चिदंशे वेदविरोधमित्यर्थः ॥ वेदनिरूपणप्रकारादिति ॥ साक्षात्सृष्टिप्रकारेषु एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतौ मनसो भिन्नरीत्योत्पत्तिकथनेन, छान्दोग्ये च, यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति प्रतिज्ञायाऽन्नमयत्वकथनेन च प्रकारभेदादित्यर्थः ॥ तदस्माकमिति ॥ तथाचाहङ्कारिकव्यतिरिक्तं यदस्मदादिमनस्तदेवान्नमयमिति सिद्ध्यतीत्यर्थः । अस्मदादिमनसोऽन्नमयत्वे मासाद्युपवासिनां निरन्नानाममनस्कतैव स्यादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः ॥ अथवा पञ्चदशेत्यादि ॥ षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबाऽऽपोमयः प्राणः पिबतो न विच्छेत्स्यत इत्याद्युक्त्वा आरुणिना श्वेतकेतोः कारिता इति तथेत्यर्थः । अत एव काण्डिकासमाप्तौ, यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तत् तृणैरुपसमाधाय प्रज्वालयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेदेवं सोम्य षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाऽभूत् साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवसीत्युक्तम् । एतेनैव प्राणवाचावपि व्याख्यातौ ज्ञेयौ । तृतीयं समाधानप्रकारमाहुः॥अनेकधेत्यादि॥तथाच नात्र श्रुतिविरोधगन्धोऽपीत्यर्थः ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

इन्द्रियाणां प्रमाणत्वं सत्त्वयोगान्न चान्यथा ॥
सत्त्वस्य तारतम्येन याथार्थ्यं वस्तुनः स्फुरेत् ॥
अतः प्रमाणगणना लोकेषु न विचार्यते ॥ १४४ ॥

व्यवहारः संनिपातो गुणानां स च लौकिकः ॥
शास्त्रसिद्धेः पूर्वसिद्धः प्राणिमात्रस्य सर्वतः ॥ १४५ ॥
तस्य त्रिविधरूपत्वान्नाममात्रेण सा प्रमा ॥
तस्माद्वेदादिरेवात्र प्रमाणं तच्च कीर्त्तितम् ॥१४६॥

एवं प्रमेयं निरूप्य प्रत्यक्षबाधनिराकरणार्थं लौकिकप्रत्यक्षादेरप्रमाणत्वमाह ॥ इन्द्रियाणामिति ॥ सत्त्वसहिता बुद्धिः प्रमाणम् । सत्त्वप्रवृद्धावन्तःकरणं प्रमितिं जनयति । सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानमिति । अन्यथा सत्त्वलये सैव सामग्री भ्रमं जनयति । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सत्त्वमेव प्रमाणम् । तत्कार्यमेव प्रामाणिकम् । रजस्तु व्यावहारिकम् । तमस्त्वप्रमाणमेव । अतोऽन्यमिश्रणे तारतम्येन वस्तुयाथात्म्यस्फुरणम् । अतो लोके चक्षुषः कदाचित् प्रामाण्यं, कदाचिन्नेति व्यवस्थाभावात् लोकेन प्रमाणगणना नैयायिकादिभिरिव नास्माभिः कृता ॥ १४४ ॥ ॥ व्यवहारार्थं कर्त्तव्येति चेन्नेत्याह ॥ व्यवहारः सन्निपात इति ॥ न हि सन्निपातकार्यं प्रामाणिकम् । तर्हि शास्त्रीयमपि सन्निपातकार्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ स च लौकिक इति ॥ औषधाज्जायमानो भावो न सन्निपातकार्यम् । अतः शास्त्रसिद्धेः । पूर्वसिद्ध एव संनिपातः । लौकिकत्वं ज्ञापयति ॥ प्राणिमात्रस्य सर्वत इति ॥ सर्वप्राणिसाधारणो भावो व्यवहारो लौकिक एव॥ १४५॥

तत्राऽपि सदसद्भेदाः सन्तीत्याह ॥ तस्य त्रिविधरूपत्वादिति ॥ उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ वेदस्यैव वेदादेरेव प्रामाण्यात् तदनुसारेणैव प्रमेयस्य निरूपितत्वाल्लौकिकविरोधभावाच्च सर्वं सुस्थम् ॥ १४६ ॥

प्रत्यक्षबाधनिराकरणार्थमिति ॥ यथा तन्त्रान्तरे पञ्चषट्चतु-

स्त्रिद्वयादिसंख्याकानि प्रमाणान्यङ्गीक्रियन्ते । तेषां बलाबलं शीघ्र-मन्थरगामित्वादिना आद्रियते, प्रत्यक्षस्य सर्वतः प्राबल्यं च । तथा-ऽत्रापि प्रत्यक्षस्य बलवत्त्वमुपगम्य प्रमाणगणनादरणीया । सर्वस्य नित्यत्वादिकं च प्रत्यक्षविरुद्धत्वादनादरणीयमित्याकाङ्क्षायां तस्य दोषत्वनिराकरणार्थमित्यर्थः । प्रमाणत्वे हेतुः ॥ सत्त्वप्रवृत्तावित्या-दि ॥ व्यावहारिकमिति ॥ व्यवहारोपयोगि । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नाना भावानिति * गीतावाक्यादित्यर्थः ॥ अतोऽन्यमिश्रणेत्यादि ॥ गुणान्तरस्याप्रमाणत्वाद् गुणान्तरमिश्रणे सत्त्वस्योत्तरोत्तरमपकर्षे सति न वस्तुयाथात्म्यस्फुरणं, ज्ञानिवन्नैकरूपा प्रमा, किन्तु रजःस-त्वानुगृहीतैरिन्द्रियैर्व्यावहारिकी प्रमा । रजस्तमोभ्यां सत्त्वोपमर्दे संशयस्तत्रापि तमसो बाहुल्ये भ्रम इत्येवं जाग्रद्वृत्तौ जायन्त इति व्यवस्थाभावात् । एकनियतरूपताभावात् । लोकेन लोकानुसर-णेन न कृतेत्यर्थः ॥१४४॥ ॥ व्यवहारः सन्निपात इति ॥ एकादशे प-ञ्चविंशाध्याये गुणानां केवलानां वृत्तीरुक्त्वा, सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः*व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियाऽसुभिरि-ति कथनात्तथा क्रियमाणस्य व्यवहारस्याप्रामाणिकत्वात्तदर्थमपि नावश्यकीत्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ व्यवहारमात्रस्य तथात्व इत्यर्थः । ननु मनोमात्रादिप्रयुक्तत्वं शास्त्रीयेऽपि तुल्यमिति कथं तत्कार्यस्य नाप्रा-माण्यमत आहुः ॥ औषधादित्यादि ॥ त्रयोदशे भगवता, अहमित्य-न्यथा बुद्धिः प्रमत्तस्य यथेत्यादिना रजोवेगमोहितमनःकार्यस्यैव तथात्वोक्तेः शास्त्रीयस्य तत्प्रयुक्त्वाभावात्तथेत्यर्थः । तदेतदाहुः ॥ लौकिकत्वमित्यादि ॥ १४५ ॥ ॥ प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठेत्यादीनां पञ्चविं-शाध्यायवाक्यानां तात्पर्यमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ एतेन व्यवहारमा-त्रस्याप्रामाण्यं वदन्तो निरस्ता बोध्याः । मूले, तच्च कीर्त्तितमिति । पूर्वप्रकरणे शब्द एव प्रमाणमित्यङ्गीकृतम् । तेन तदविरोधि यदेव तदेव प्रमाणमतो न प्रमाणगणनाभावान्न्यूनतेत्यर्थः ॥ १४६ ॥

अपञ्चीकृतरूपं हि सूत्रमात्तं हरिः स्वयम् ॥
सुषुम्णामार्गतो व्यक्तः शब्दब्रह्म प्रकाशते ॥१४७॥
पञ्चाशद्वर्णरूपश्च सूक्ष्मो नित्यो निरन्तरः ॥

सर्वतोऽन्तोऽनन्तरूपो बहुरूपः स्वभेदतः ॥१४८॥
वर्णः पदं तथा वाक्यं तस्य नामत्रयं मतम् ॥
द्वयं चाविकृतं लोके वेदे सर्वं स्वयं हरिः ॥१४९॥
वर्णाः पदानि सर्वाणि भगवद्वाचकत्वतः ॥
सर्वार्थाण्येव सर्वत्र व्यवहृत्यै तथापि तु ॥
शक्तिसङ्कोचतो लोके विशेषख्यापकानि वै ॥१५०॥

वेदस्यापि प्रमेयत्वं वक्तुं प्रपञ्चान्तरमाह ॥ अपञ्चीकृतरूपं हीति ॥ भगवान् पञ्चात्मको रूपप्रपञ्चकर्त्ता । अधिष्ठानं तथा कर्त्तेति वाक्यात् । कालः कर्म स्वभावश्च माया भगवांश्चेति । तथा नामप्रपञ्चे नापेक्ष्यते, किन्तु सूत्रमात्रमत्र कारणम् ॥ स एष जीव इति ॥ आसन्यरूपो भगवान् नामप्रपञ्चे हेतुरित्यर्थः ॥ तस्य सृष्टिप्रकारमाह ॥ सुषुम्णामार्गत इति ॥ तस्य व्यक्तस्यापि ब्रह्मत्वमित्याह ॥ शब्दब्रह्म प्रकाशत इति ॥१४७ ॥ तस्यांशानामपि पूर्णतेत्याह ॥ पञ्चाशद्वर्णरूपश्चेति ॥ षोडश स्वराः, स्पर्शाः पञ्चविंशतिः । यादयोऽष्टौ । क्षकारोऽन्तिमः । सन्ध्यक्षरत्वेऽपि पृथगुपादानं भिन्नश्रुत्या । ज्ञाक्षरस्याप्युपलक्षकः । अत्रावान्तरभेदा बहवः सन्ति । क्व चिच्चतुःषष्टिर्वर्णाः, क्वचित् त्रिषष्टिः । क्वचिदेकपञ्चाशद्, विपञ्चाशदिति । तथापि मुख्यो मातृकाविद्यायां सिद्धः पक्षः परिगृहीतः । वर्णाश्च नित्या व्यापकाः । सर्वेष्वपि देशेषु निरन्तराः । अनभिव्यक्तिस्थानेष्वपि विद्यमानाः । भगवानिव सर्वत्रान्तर्युक्ता अन्तरूपाश्चाते च स्वभावत एव बहुरूपाः । रूपतो भगवत्त्वमुक्तम् ॥ ४४८ ॥ भगवत्त्वप्रतिपादनाय विशेषमाह ॥ वर्ण इति यथा सच्चिदानन्दभेदास्तथा वर्ण-

वाक्यपदभेदाः । तत्र वर्णा नित्याः । पदानि च ॥ वाक्यं लौकिकमनित्यं, वैदिकं तु नित्यमिति विशेषः । तत्र हेतुः ॥ स्वयं हरिरिति ॥ १४९ ॥ अत्र केषाश्चिन्मते पदान्येवार्थवन्ति, न वर्णा, न वाक्यानि । वाक्यान्यपीति केचित् । अस्मन्मते तु वर्णा अप्यर्थवन्तः । वेदाक्षराणि यावन्तीति वाक्यात् ॥ अतः प्रथममक्षरपदयोरर्थमाह ॥ वर्णाः पदानीति ॥ सर्वेषां वर्णानां सर्व एव वाच्यः । तथा पदानाम् ॥ तत्र हेतुः ॥ भगवद्वाचकत्वत इति ॥ भगवान् सर्वमिति । भगवान् वाच्य इति सर्वे वर्णाः, पदानि च सर्ववाचकानीति वस्तुस्थितिः । तथापि व्यवहारार्थं शक्तिसंकोचः कृतः । देशकालविभेदेनास्माभिरुच्चार्यमाणोऽयं शब्द इममेवार्थं बोधयतु, न त्वन्यमिति संकोचः । अतो लोके विशेषाख्यापकानि जातानि । तत्र सूपः कूपो यूप इत्यत्र वर्णानां तुल्यत्वेऽपि नार्थप्रतिपादकत्वम् । व्यवहारसिद्ध्यै तथाङ्गीकारात् । अन्यथा अच्प्रत्ययादेरर्थो न स्यादु, धातोश्च । नच तयोः पदसंज्ञा । विशिष्टयोरेव तथात्वात् । अतो व्यवहारस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः ॥ १५० ॥

एवं रूपप्रपञ्चं निरूप्य नामप्रपञ्चनिर्णयार्थं प्रतिजानते ॥ वेदस्याऽपीत्यादि ॥ बलनिरूपणार्थं वेदस्य प्रमेयत्वं वक्तुमित्यर्थः । मूले, अपञ्चीकृतरूपमिति ॥ अपञ्च पञ्च सम्पादितं, न पञ्चीकृतं रूपं येन तादृशं सूत्रमात्रं महत्तत्त्वे यस्यावतारस्तद् आसन्यरूपम् अपहतपाप्मत्वात् स्वयं हरिः स्वाभिन्नं तत्स्वरूपं नामप्रपञ्चे कारणमिति शेषः । तदुपपादयितुमाहुः ॥ भगवानित्यादि ॥ नन्वधिष्ठानमिति गीतावाक्ये शरीरजीवेन्द्रियचेष्टादैवानि संख्याघटकानि प्रतीयन्त इति अवान्तरसृष्टौ तथाऽस्तु, न तु प्रथमसृष्टावपीति शङ्कायामाहुः ॥ काल इत्यादि ॥ गीतावाक्येऽधिष्ठानं शरीरम् । आदिसृष्टौ माया । कर्ता जीवः । तत्स्थाने भगवान् । कारणमिन्द्रियम् । तत्स्थाने कर्म ।

चेष्टाः कर्माणि । तत्स्थाने स्वभावः । तृतीयस्कन्धे ऊनत्रिंशे, दैवं कर्मविचेष्टितमित्यत्र विविधचेष्टायुक्तत्वेन स्वभावस्य व्याख्यानात् । दैवं कालः । देवसम्बन्धित्वात् । एषा रूपप्रपञ्चव्यवस्थेत्यर्थः । तद्वैलक्षण्यं नामप्रपञ्च आहुः ॥ तथेत्यादि ॥ तत्र प्रमाणमेकादशस्कन्धीयद्वादशाध्यायस्थभगवद्वाक्यमाहुः ॥ स एष जीव इति ॥ स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः * मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः * यथानलः खे निलमम्बुरूष्मा बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः * अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाणीति द्वाभ्यां सर्वोऽपि नामप्रपञ्च उत्पत्त्या निरूपितः । तत्र घोषेण हृदयाकाशं प्रविष्टस्य जीवस्य सृष्टीच्छावशगस्य हरेर्मनोमयसूक्ष्मरूपभवनद्वारा मात्रास्वरादिस्थूलवर्णात्मकतायां प्रलयविशेषेण स्थानविशेषाच्च वह्निदृष्टान्तेन वैखरीत्वमुक्तम् । जीवपदं चात्र जीवस्य मुख्योपाधिभूतो य आसन्यः सूत्रात्मा प्राणस्तत्परम् । वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्तीति श्रुतौ तथा निर्णयात् । सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवमिति पिप्पलायनवाक्यसुबोधिन्यां च तथोक्तेः । एकविंशाध्याये च, शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेन्द्रियमनोमयम् * अनन्तपारं गम्भीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् * मयोपबृंहितं भूम्ना ब्रह्मणानन्तशक्तिना * भूतेषु घोषरूपेण बिसेषूर्णेव लक्ष्यते * यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमते मुखात् * आकाशाद्घोषवान् प्राणो मनसा स्पर्शरूपिणा * छन्दोमयोऽमृतमयः सहस्रपदवीं प्रभुः * ॐकारव्यञ्जितस्पर्शस्वरोष्मान्तःस्थभूषितम् * विचित्रभाषाविततां छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः * अनन्तापारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्वयमिति सन्दर्भे च घोषवतः प्राणस्य ॐकारद्वारा स्पर्शादिभूषितवाणीस्रष्टृत्वकथनाच्च । एवं सति तृतीयसुबोधिन्युक्तदिशा प्रकाशरूपस्याविर्भूतस्याविकृतस्य भगवद्गुणरूपज्ञानस्यैव उक्तरूपेण वेदशरीरग्रहणमानन्त्यं विराज इव । ततः शब्दशरीरविशिष्टस्य तस्यैव बीजतायां व्यष्टिरूपविकृतनानावाक्योत्पादकत्वमित्यतो न शङ्कांशः कोऽपि ॥ सुषुम्णामार्गत इति ॥ स एष इति वाक्यस्थविवरपदस्यार्थोऽयम् ॥ तस्य व्यक्तस्येत्यादि ॥ मे व्यक्तिरित्युपसंहारात् । शब्दसुदुर्बोधमिति कथनाच्च तथेत्यर्थः । तथाच सूत्रमात्रो भगवा-

नेव व्यक्तः सन् शब्दब्रह्मात्मा वेदरूप इत्यर्थः । तेन प्रमाणमूर्द्धन्यत्वं सिद्ध्यति । एतद्व्यक्तिमार्गस्य ब्रह्मपथत्वज्ञापनाय सुषुम्णापदम् ॥ ॥ १४७॥ ॥ तस्यांशेत्यादि॥ब्रह्मत्वदृढीकरणाय विशेषान्तरम् । एतत्सं-ख्यापूरणार्थमवान्तरोपाधीनाहुः ॥ षोडशेत्यादि ॥ अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः—इत्येवं स्वराणां षोडशत्वम । शेषं स्फुटम् ॥ बहव इति ॥ अनुनासिकादिभेदैर्बहव इत्यर्थः । च-कारसूचितं पक्षान्तरमाहुः ॥ क्वचिदित्यादि ॥ आद्यौ शिक्षायामुक्तौ। त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः * प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा * स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविं-शतिः * यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः * अनु-स्वारो विसर्गश्च ×क×पौ चापि पराश्रयौ * दुःस्पर्शश्चापि विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव चेति। एतद्विवेकश्च अ आ आ३ इ ३ उ ३ ऋ ३ ऌ १ ए २ ऐ २ ओ २ औ २। कादयो यादयश्च स्पष्टाः । यमाः— पलिक्नी, चख्नतुः, अग्निः, घ्नन्तीत्यत्र कखगघाकारास्तत्तदुपरिष्ठा ज्ञेयाः। अनुस्वारादयः प्रसिद्धाः। दुःस्पर्शस्तु, नमो दुन्दुभ्याय चे-त्यादौ वेदे द्विरोष्ठ्यरूपः प्रसिद्धः। एवं चतुःषष्टिः । ऌकाराऽगणने त्रिषष्टिः । एकपञ्चाशत्पक्षश्च पञ्चाशदुपान्ते ळ्राक्षरस्य निवेशात् द्विपञ्चाशत्पक्षो ज्ञाक्षरस्य पृथगुपादानात् । एवमनेकपक्षेषु पञ्चाशत्प-क्षाङ्गीकारे बीजमाहुः ॥ तथापीत्यादि ॥ पूर्वप्रतिज्ञातं पूर्णत्वं स्पष्टी-कर्तुं वैयाकरणनैयायिकमताद् वैलक्षण्यं ज्ञापयितुश्चाहुः ॥ वर्णाश्चे-त्यादिना ॥ भगवत्त्वेन सर्वस्य नित्यत्वेऽपि व्यवह्रियमाणकादिरूपेण नित्यत्वाय वर्णा इति बहुवचनम् ।

अत्राव्युत्पादनात्तन्त्रान्तरस्थं बोधार्थमुच्यते । तत्र शब्दो नित्यो न वा, प्रलयवृत्तिर्न वा, स्वाधिकरणक्षणाधिकचतुर्थादिक्षणवृ-त्तिर्न वेत्यादिविप्रतिपत्तौ तावन्नैयायिका आहुः। शब्दोऽनित्यः। उ-त्पत्तिविनाशप्रतीतेः। नापि वर्णरूपो नित्यः। उत्पन्नो गकारो विन-ष्टो गकार इति प्रतीतेः। नच सोऽयं गकार इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञाबलेन तस्य नित्यत्वं शङ्क्यम् । तदेवौषधमित्यादौ साजात्यमादाय प्रत्य-भिज्ञावदत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् । नचात्र विनिगमकाभावः । उत्प-त्तिनाशप्रतीत्योरेव मानत्वात् । तादृक्प्रतीतिभ्यां विना प्रत्यभिज्ञाना-ऽदर्शनात। अत एवैतयोः प्रत्यभिज्ञाबाध्यत्वं भ्रान्तित्वं च निरस्त-

म । एतयोः प्रत्यभिज्ञाबाध्यत्वकल्पनापेक्षाया प्रत्यभिज्ञाया एवैतद्बाध्यत्वकल्पनायां लाघवाच्च । तस्मादनित्य एव शब्द इति ।

तदेतन्मीमांसकादयो न क्षमन्ते । तत्र गुरवो व्योमैकगुणत्वेन, भाट्टाश्च निःस्पर्शद्रव्यत्वेन नित्यत्वं शब्दमात्रस्यानुमाय, सोऽयं गकार इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञाऽन्यथानुपपत्त्या तस्याप्रयोजकत्वं निरस्यन्ति । एवञ्च तया पूर्वापरकालीनगकारयोरभेदसिद्धावर्थबलादेव तेषां नित्यत्वम् । नच गकाराद्युत्पत्तिनाशप्रतीती प्रत्यभिज्ञाया बाधिके । तयोः परम्परया गकारादिव्यञ्जकवाय्वाद्युत्पत्तिनाशविषयत्वात् । नच प्रतीत्योः साक्षाद्गकारादिगतत्वेनैवानुव्यवसायान्नैवमिति वाच्यम् । तस्य भ्रमत्वात् । प्रत्यभिज्ञया तद्बाधात् । नच गत्वादिजातिगतमेव नित्यत्वं स्वाश्रयसमवायरूपेण परम्परासम्बन्धेन गकारे भासत इति प्रत्यभिज्ञाया एव साक्षात्त्वांशे भ्रमत्वमस्तु । यद्यपि विनिगमनाविरहस्तथापि नाशोत्पत्तिविषयस्य प्रतीतिद्वयस्य भ्रमत्वकल्पनाऽपेक्षया प्रत्यभिज्ञामात्रस्य तथात्वकल्पने लाघवादिति वाच्यम् । अभिव्यञ्जकवाय्वाद्युत्पत्तिविनाशस्योभयवादिसंमतत्वात् । तावतैव निर्वाहे नानावर्णोत्पत्तिनाशकल्पनस्यात्यन्तगुरुत्वेन वैपरीत्यात् । व्यक्त्यभेदग्रस्तत्वेन गत्वादौ जातित्वस्याशक्यवचनत्वाच्च । नापि प्रत्यभिज्ञाया आकृतिविषयत्वं शक्यवचनम् । व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानाद् द्विर्गोशब्द उच्चारित इति प्रतिपत्तेः । द्वौ गोशब्दाविति प्रत्ययाभावाच्चेति शारीरकभाष्येऽपि व्यवस्थापनात् । नच परस्परविरुद्धानां तारत्वमन्दत्वादीनामेकत्र वक्तुमशक्यत्वात्तार-तारतर–मन्दमन्दतरादिरूपविलक्षणप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । वर्णव्यञ्जकध्वनीनां नानात्वात् । तत्तद्गततारत्वादेरेव तदा तदा तत्र भानादुपपत्तेः । वायुव्यञ्जकत्वपक्षे तु वायुना यथाऽभिव्यज्यते तथा प्रतीयते । घटादिनाऽऽकाशवदिति तेषामेकव्यक्तिगतत्वेनाङ्गीकारेण विरोधस्यैवाभावाच्छङ्काया एवानुदयाच्च । नच ध्वनिषु तारत्वादिदर्शनाद्वर्णे च द्रव्यत्वपृथिवीत्वयोरिव तेषां व्याप्यव्यापकभावाभावेन साङ्कर्यात् तारत्वादीनां जातित्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तेषामखण्डोपाधित्वोपगमेनेष्टापत्तेः । नचैवं सति ताराऽत्तारतरोऽन्य इति प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् । तादृशप्रतीतौ मानाभावात् । शिखी विनष्ट इतिवत् तत्तद्विशेषणपुरस्कारेण प्रती-

त्युपपत्तेश्च । नच वर्णानां नित्यत्वे एकसाक्षात्कारकालेऽपरसाक्षात्कारापत्तिः सर्वेषां श्रोत्रसमवायस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम् । तन्न तद्व्यञ्जकविजातीयवायुसंयोगाभावात् तदनापत्तेः । भवन्मतेऽप्युत्पादकत्वेन तस्यावश्यकत्वात् । नच विजातीयवायुसंयोगस्य कार्यतावच्छेदके कत्व-कविषयकप्रत्यक्षत्वयोर्विनिगमनाविरहेण गौरवात् कत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तदभावेन लाघवाच्छब्दानित्यत्वमेव ज्याय इति वाच्यम् । विप्रतिपत्तौ विनिगमनाविरहस्य दुर्वारत्वात् । विषयतासम्बन्धेन कत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकताया वक्तुं शक्यत्वाच्च । नच कत्वादेरखण्डोपाधित्वाङ्गीकाराज्जातीतरधर्मस्य च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वनियमादत्राऽपि किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्यैव तस्य कार्यतावच्छेदकताया वक्तव्यत्वात् पुनःगौरवापात इति वाच्यम् । तादृशनियमे मानाभावात् । प्रामाणिकत्वेऽप्यवच्छेदकगौरवाऽपेक्षया नानाशब्दतदुत्पत्तिनाशानां शब्दस्य नाशं प्रति विशिष्य हेतुतायाश्च कल्पनासु गौरवभूयस्त्वेन शब्दानित्यत्वस्य कदर्थत्वात् । नच शब्दवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगितया नाश्यं प्रति विषयतया श्रावणत्वेन नाशकत्वमिति ध्वनिनाशस्थले क्लृप्तानुगतनाश्यनाशकभावादेव वर्णस्यापि नाशोपपत्तेर्न हेतुताऽन्तरकल्पनगौरवमिति वाच्यम् । अश्रूयमाणशब्दे व्यभिचारेणास्य कदर्थत्वात् । ध्वनिनित्यत्वाभ्युपगमेनोक्तनाश्यनाशकभावे मानाभावाच्च । यत्तु शाब्दबोधं प्रति पदज्ञानं हेतुः । पदं च घोत्तरटादिरूपम् । तच्च स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वघटितमिति वर्णनित्यत्वपक्षे न सम्भवति । सर्वेषामेव क्षणानां वर्णाधिकरणत्वात् । स्वस्वपूर्वक्षणानादाय स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वेनाव्यवहितोत्तरत्वस्याप्रवेशात् । नच भवन्मतेऽपि सर्वेषां क्षणानां स्वपूर्वक्षणोत्पन्नघत्वावच्छिन्नयत्किञ्चिद्घाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वादेतदसम्भव इति वाच्यम् । अस्मन्मते तद्घत्वादिना निवेशेन दोषाभावादिति । तन्न । वर्णनित्यत्वपक्षेऽपि घज्ञानोत्तरटज्ञानविषयत्वं तत्त्वमित्युक्तदोषाभावात् । नचाधिकज्ञानाभावप्रवेशे गौरवमिति वाच्यम् । यथा भवन्मते तत्तद्व्यक्तित्वेनैव वर्णनिवेशो, न तु घ-

त्वादिना । असम्भवात् । तथाऽस्मन्मतेऽपि घज्ञानादीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव निवेशतः साम्येन लाघवानपायात् । अतः पुनः पुनरुत्पत्तिनाशादिकल्पनापेक्षया वर्णनित्यत्वमेव ज्याय इति ।

अन्ये तु—वर्णो नित्यो ध्वन्यन्यशब्दत्वात् स्फोटवदिति प्रयुञ्जते।

वैय्याकरणास्तु—स्फोटाख्यमतिरिक्तं शब्दमङ्गीकृत्य तस्यैव नित्यत्वमाहुः ।

तदेतदन्ये न क्षमन्ते । यथोक्तमुपवर्षमतानुसारेण शारीरकभाष्ये वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फोटकल्पनाऽनर्थिकेति।शाबरभाष्येऽपि तथा । उचितं चैतत् । वर्णस्फोटस्थले वर्णैनैवार्थप्रतीतेः पदादिस्फोटस्थले पूर्ववर्णगोचरसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भव्यङ्ग्यस्फोटकल्पनापेक्षया तादृशवर्णेनैवार्थप्रतीत्यङ्गीकारस्य लघुत्वात् । प्रत्यक्षानुरोधित्वाच्च । अनेकेषां वर्णानामेकबुद्धिविषयत्वं च पङ्क्तिवनसेनादिदृष्टान्तेन तत्रैव व्युत्पादितम् । एवञ्च क्रमविशेषविशिष्टा वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयाः पदं स्युरिति तत्तत्पदव्यवस्थया वृद्धव्यवहारादिना तत्तत्पदेभ्यस्तत्तदर्थावबोध इति च ।

आचार्यैस्तु स्फोटो न दूषितो, न वा प्रसाधितः । परन्तु दशमस्कन्धे गुणप्रकरणे वसुदेवस्तुतौ, दिशः खं स्फोट आश्रय*इत्यत्रोक्तस्तेनानुमत एव । अयं च वैयाकरणमताद्भिन्नः । वाग्व्यञ्जकत्वेन वर्णाद्यव्यङ्ग्यत्वात् । अस्य शास्त्रस्य कल्पनाशास्त्रत्वाभावेन शब्दैकशरणत्वात् । सिद्धे वर्णनित्यत्वे इन्द्रियदेवतावत् तस्याप्यादरणौचित्याद् वृत्तिनिरोधे तस्य प्रत्यक्षीभावाच्चेति । सिद्धान्ते त्वेतावान् विशेषः । रूपसृष्टिमध्यपातिनो ध्वनेर्घटादिवच्चिरकालस्थायित्वात् तस्य वायुनाऽन्यत्र नयनमेव । तदस्माभिः प्रस्थानरत्नाकरे उपपादितम् । वर्णस्य तु कण्ठताल्वादिस्थानाभिघातजन्यो वायुः स्वबलानुसारेण व्यञ्जनं करोति । ततो व्यापकं वर्णं व्यञ्जयन्नेव बहिर्वायूढो गच्छति । श्रवणं तु ध्वनिवदेव । तत्र वर्णस्य पूर्वोक्तयुक्त्या नित्यत्वे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया उत्पत्तिविनाशप्रतीत्यनन्तरभावित्वं, तेनापि न तस्य विघटनम् । प्रत्यभिज्ञाया वर्णाभिव्यञ्जकानन्तर्यसापेक्षतया तादृशप्रतीत्यानन्तर्यानपेक्षित्वेऽपि अभिव्यञ्जकप्रतीतेः । सामग्र्यन्तरेण स्थूलरूपतिरोधानादानन्तर्यं तदपेक्षाभिमानात् । तत्क्षणोज्ज्वालितदीपनाशोत्तरं, सोऽयं सर्प इतिप्रत्यभिज्ञानवद्व्य-

वहितोऽसत्त्वलक्षणे ध्वंसस्थले तिरोभावपदेनाभिलापः कार्य इति । शेषं त्वनुगुणमेव ।

प्रकृतमनुसरामः । व्यापकत्वं विवृण्वन्ति ॥ सर्वेष्वित्यादि ॥ एवं सिद्धे वर्णनित्यत्वे तेषां व्यापकताऽप्येककालावच्छेदेनानेकदेशेऽनेकैरुच्चारणात् सिद्ध्यति । नच तेषां कण्ठादिस्थाननिर्देशात् परिच्छिन्नता । अशरीरिण्या आकाशवाण्याः शब्दे व्यभिचारात् । तदेतदुक्तं—सर्वेष्वित्यादि ॥ स्थाननिर्देशस्त्वभिव्यक्तिनिबन्धनः । व्यापकात्मवादिमते शरीरस्य वृत्तिलाभस्थानत्ववत् । ननु व्यापकत्वे उच्चारणदशायां प्रदेशतोऽभिव्यज्येरन्न तु पूर्णा इति चेत् तत्राहुः ॥ भगवानिवेत्यादि ॥ अनन्तमूर्त्तित्वम्, अनन्तमूर्त्तयो वर्णा * इत्यत्राग्रे गौणमुख्यभेदेन व्युत्पाद्यम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकादिसंग्रहार्थमाहुः ॥ ते चेत्यादि ॥ एवं षड्धर्मप्रतिपादनतात्पर्यमाहुः ॥ रूपत इत्यादि ॥ मूले—तस्य नामत्रयमित्यत्र तस्येति शब्दब्रह्मण इत्यर्थः । तेन सिद्धान्ते नाद एव शब्द इति बोधितम् । तच्च शब्दब्रह्मवर्णाद्यभिन्नमिति स्फोटवादो नाङ्गीकृतः ॥ १४८ ॥

ननु सर्वस्यैव वर्णजातस्य भगवद्रूपत्वे लौकिकवैदिकयोरविशेषाद् वेदे आधिक्यं न सिद्ध्येदित्याकाङ्क्षायां स्वरूपे विशेषं प्रतिपादयितुमाहुः ॥ भगवत्त्वेत्यादि ॥

इति विशेषत इति ॥ वाक्यनित्यत्वेन त्रयाणां भगवद्रूपत्वाद् विशेषः । मे व्यक्तिरियं हि वाणी * इत्युक्त्या लोकवेदसाधारण्येन वैखरीमात्रस्य भगवत्त्वं प्राप्तेऽपि, एवङ्गदि *रित्यतिदेशाद् वैलक्षण्यमवश्यं वाच्यमित्यत एवमुक्तम् । अत एव च पारमर्षं सूत्रम्-अत एव च नित्यत्वमिति । अखण्डवाक्यरूपत्वेन नित्यभगवद्रूपार्थसम्बन्धस्य सार्वदिकत्वादेव वेदस्य नित्यत्वमित्यर्थः । तेन लौकिकशब्दादुत्कर्षः स्फुटति ।

नैयायिकास्तु—वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वाद् भारतवदित्यनुमानेन पौरुषेयत्वं वदन्तः शब्दस्याशुतरविनाशित्वेन वाक्यत्वेन चाऽनित्यत्वं वेदस्याहुः ।

सांख्यप्रवचने तु, न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः । न पौरुषेयत्वं, तत्कर्त्तुः पुरुषस्याभावात् । न मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् । नाऽपौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवदिति चतुःसूत्र्यां, तस्मात्तपस्तेपनात्

त्रयो वेदा अजायन्तेत्यादिश्रुत्या वेदानां कार्यत्वम् ।ईश्वरानङ्गीकारान्मुक्तानामसङ्गत्वेन संसारिणां च युगपदुपादानानभिज्ञत्वेन वेदकर्तृत्वायोगाच्चापौरुषेयत्वम् । अङ्कुरादिवदनित्यत्वं चोक्तम् ।

जैमिनीयदर्शने तु, प्रथमस्य प्रथमपादान्तिमे, उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमित्यधिकरणे चिन्तितम् । वेदाः किं पौरुषेया, न वेति सन्देहे पूर्वोक्तरीतिकेन सामान्यतो दृष्टेन वाक्यत्वलिङ्गकानुमानेन सामान्यतः कर्त्तारमनुमाय केचिदीश्वरं केचिद्धिरण्यगर्भं केचित् प्रजापतिं कर्तृत्वेनाहुः । नद्यदि कर्त्ता कश्चित् स्यात् तदायं नानाविधो विवादो नावकल्पेत । मन्वादिवत् कर्त्तुः स्मर्यमाणत्वात् । न हि मानवे भारते शाक्यग्रन्थे वा कश्चिद्विवदते ।अतः स्मर्त्तव्यत्वे सत्यऽस्मर्यमाणत्वाद्योग्यानुपलब्धिबाधितं सामान्यतो दृष्टं न कर्तृसाधनायाऽलं भवति । न चातिजीर्णकूपारामादिषु विशेषास्मरणेऽपि यथा सामान्यतो दृष्टेन कर्तृपूर्वकत्वसिद्धिस्तथाऽत्रेति वाच्यम् । विमतं वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकं, वेदाध्ययनत्वाद्, आधुनिकाध्ययनवदिति प्रतिसाधनसत्त्वेन तथाऽत्र वक्तुमशक्यत्वात् । नच काठकादिसमाख्यातः पौरुषेयत्वमिति बाह्यवचनमपि बाधकम् । समाख्याया: प्रवचनमूलकत्वात् । अत एव तस्याः शाखाविशेषविषयत्वं युज्यते । तस्मादपौरुषेया एव वेदा इत्युक्तम् । एवञ्च, तस्मात्तपस्तेपानादिति श्रुतिरपि न कार्यत्वं बोधयति, किन्तु प्रादुर्भावमात्रम् । नाप्यङ्कुरादिवज्जन्यत्वम् । निःश्वसितश्रुतिविरोधात् । तस्मादीश्वराऽऽत्मत्वं वेदस्य सर्वप्रमाणाविरुद्धम् ॥ १४९ ॥

एवं वेदस्य स्वरूपतो लौकिकवैलक्षण्यमुक्त्वा लौकिकशब्दाद्वेदे विशेषान्तरमर्थतोऽपि वक्तुं वर्णाद्यर्थे वदिष्यन्तो मतान्तरानुवादपूर्वकं स्वमतमाहुः ॥ अत्रेत्यादि ॥ अत्रेति ॥ त्रिविधशब्दमध्ये कपाश्चिदिति नैयायिकादीनाम् ॥ केचिदिति ॥ एकदेशिनः । वाक्यं तु श्रौतानुष्ठानपद्धतौ प्रसिद्धम् । वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजोत्तमैः * तावन्ति हरिनामानि कीर्त्तितानि न संशय इति । अक्षराणां भगवन्नामत्वकथनेन भगवद्वाचकत्वसिद्धेर्वर्णा अप्यर्थवन्त इत्यर्थः । नच वर्णपदेन चादयो ग्राह्यास्तेषामर्थवत्ताया अपि संमतत्वादिति वाच्यम्।उक्तवाक्यगतयावत्पदविरोधात्।तेषां प्राधान्येन वाचकत्वे समुच्चयः शोभनः, समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवत्, च शोभ-

नः, च द्रष्टव्य इति प्रयोगापत्तिरूपदोषस्य मीमांसकैरेव दर्शितत्वात्। गुणत्वेन वाचकत्वस्य द्योतकत्वे पर्यवसानाच्च । व्याख्येयग्रन्थविरोधाच्च। ननु वर्णार्थवत्ता तथापि दुर्घटैव। वाक्ये अक्षरपदात्। वर्णाऽक्षरपदयोश्च पर्यायताविरहात् । घृणिरिति द्वे अक्षरे, सूर्य इति त्रीणि, आदित्य य इति त्रीणीति, अष्टाक्षरा गायत्रीत्यादिश्रुतिभिरज्झल्समुदायस्यैवाक्षरत्वप्रतीतेः। समुदायस्य च पदत्वादितिचेत्।न। आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरमित्यादिश्रुतिव्याकोपप्रसङ्गादत्राकारस्य केवलस्याप्यक्षरत्वोक्तेः।अक्षराणामकारोऽस्मीति गीतावाक्याच्च। वर्णत्वं च, न केवलव्यञ्जनस्य। वर्णात् कार इत्यस्योदाहरणेन, ककारः पकार इत्यादिरूपेण तथा निश्चयात्। एवञ्चाक्षरत्वं वर्णत्वं च केवलानां व्यञ्जनोपष्टम्भकाचां च सिद्ध्यतीति पर्यायता निराबाधैवेति। निरर्थकत्वं च केवलव्यञ्जने पर्यवस्यतीति न वर्णार्थवत्तादौर्घट्यमिति दिक्॥ अत इति॥ अबाधितप्रत्यभिज्ञया वर्णपदयोः सर्वत्राभिन्नत्वात् । अर्थं व्याकुर्वन्ति ॥ सर्वेषामित्यादि॥ तत्रेति ॥ सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वे। भगवद्वाचकत्वमेव कथमित्याकाङ्क्षायां शास्त्रस्य श्रौतत्वेन श्रुतेरिति बोधयितुं तात्पर्यमुखेनाहुः॥ भगवानित्यादि॥ अयमर्थः। सर्वं खल्विदं ब्रह्म, आत्मा वा इदं सर्वम्, इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिश्रुतिसमर्थनेन पूर्वोक्तरीतिकाविर्भावनिरूपणद्वारा सर्वस्य ब्रह्मत्वं साधितमिति स एव सर्वम्। किञ्च माण्डूक्यादौ प्रणवार्थविचारे ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानमित्यनेन प्रणवस्वरूपं सर्वस्य वाङ्मयस्य तद्व्याख्यानत्वमुक्तम्। व्याख्यानव्याख्येययोश्चैकार्थ्यम्। एवं सति व्याख्यानस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थकत्वाद् योऽर्थः सामान्याकारेण प्रणवेनोच्यते स एव विशेषाकारेण सर्वैरुच्यत इति सिद्ध्यति। तदेव भूतं भव्यं भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एवेत्यादिनोक्तम्। द्वादशस्कन्धे च, समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः * हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते * यदुपासनया ब्रह्मन् योगिनो मलमात्मनः * द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यान्त्यपुनर्भवम् * ततोऽभूत् त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् * यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः * शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् * येन वाग् व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः * स्वधाम्नो

ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः * स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं स-
नातनमिति सूतवाक्ये प्रणवसूक्ष्मरूपस्य नादस्य ब्रह्मवाचकत्वं, वाग्-
व्यञ्जकत्वं, सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजत्वं चोक्तम् । बीजशक्तिरेव च
कार्ये, बीजं च ब्रह्मवाचकमित्यतोऽपि वर्णादीनां ब्रह्मवाचकत्वम् ।
तदेतदुक्तम्—इति वस्तुस्थितिरिति ॥ नन्वेवं वस्तुस्थितौ भाष्यप्र-
त्याहाराह्निकस्थो वर्णानां स्वभावतः सार्थकानर्थकत्वविभागो विरु-
ध्यते । तथा पदानामपि सर्वार्थकत्वे व्यवहारस्यापि न सिद्धिरिति
तदर्थमुपायमाहुः ॥ तथापीत्यादि ॥ सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो
नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते * इत्यादिश्रुतेर्वेदन नामरूपाणि
विषमाणि समेष्वपि * धातुषूद्धव कल्प्यन्ते एतेषां स्वार्थसिद्धये
इति वाक्यात् । यदश्वयत्तदश्वस्याश्वत्वम्, एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं
यदापावा इत्यादिषु तथा नियमनदर्शनाच्च ज्ञायते शक्तिसंकोचः
कृत इति । तस्य स्वरूपमाहुः ॥ आदेशेत्यादि ॥ आ—सर्वतः । तथा-
च नैयायिकप्रतिपन्नो यः संकेतः, अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इ-
त्याकारकेश्वरेच्छारूपः स शक्तिसंकोचरूप एव, न शक्तिः । शक्ति-
स्तु पदपदार्थयोर्नित्यसम्बन्धरूपा पदार्थान्तरमेव, न त्विच्छा । युक्तं
चैतत् । अन्यथा शक्तेर्वृत्तिविशेषत्वं न स्यात् । शाब्दबोधानुकूलस्य
पदपदार्थसम्बन्धस्य वृत्तित्वेनेच्छायाश्च तद्व्याप्यत्वाभावेन तद्विशेष-
त्वस्याशक्यवचनत्वात् । किञ्च । परेच्छायाः परेण ज्ञातुमशक्यत्वेने-
श्वरेच्छायाः सुतरां तथात्वात्तज्ज्ञापको व्यवहारप्रवर्त्तकोऽभिलापः स-
र्वथाऽङ्गीकार्यः । तथा सति स एव संकेतोऽस्तु, नेच्छा । स च पूर्वो-
क्तश्रुत्यादिरूप एवेति संकोचिकैव सा । श्रुत्यन्तरानुरोधात् । अ-
तोऽपि शक्तिरतिरिक्ता फलति । एवञ्च संकोचेन तस्याः शाब्दबोधा-
नुकूल्ये व्याप्यतायां वृत्तिविशेषरूपत्वं सुघटमिति पदार्थान्तरत्वपक्ष
एव मीमांसकाभिमतः साधीयान् । एतदभिसन्धायाहुः । अतो विशे-
षव्यापकानि जातानीति ॥ इयं च ज्ञातोपयुज्यते । तदग्रहे पदैः प-
दार्थबोधादर्शनात् तद्ग्रहणं च, शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवा-
क्याद् व्यवहारतश्च * वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सि-
द्धपदस्य वृद्धा इत्यभियुक्तोक्तेर्व्याकरणादिभिर्ज्ञेयम् । प्राथमिकशक्ति-
ग्रहप्रकारादिकं प्रस्थानरत्नाकरे मयोपपादितमिति नेहोच्यते ।
एवं शक्तिसंकोचेऽपि न व्यवहारसिद्धिः । वर्णानां वाचकत्वाङ्गी-

कारेण पदावयवभूतानामपि वाचकत्वाद् वर्णपदाभ्यां युगपत्स्वार्थबोधने शाब्दबोधदौर्घट्यम् । क्रमेण बोधने च पटादिपदोच्चारणे प्रथमोपस्थितेन पकारेण स्वार्थबोधे द्वितीयेन च स्वार्थबोधे निराकाङ्क्षतायां पटाऽबोधादन्यार्थमुच्चारितेनान्यार्थबोधनेनातिप्रसङ्गाच्चेत्याशङ्कायां संकोचान्तरमाहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥ पदेषु ॥ वर्णानां तुल्यत्वेऽपीति ॥ पदावयवभूतानां केवलवर्णसदृशत्वेऽपि । नन्वेवं वर्णानां क्वचिदर्थवत्त्वं क्वचिन्नेत्यर्द्धजरतीयाद्वर्णानामनर्थकत्वमेव वरमित्याकाङ्क्षायां वर्णार्थानङ्गीकारे बाधकं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ तथाच यथोत्पलस्याल्पोऽधिको वा सङ्कोच एव तथाल्पवाचकत्वमिवावाचकत्वमपि सङ्कोच एवेति । सङ्कोचे च व्यवहारस्यैव नियामकत्वमिति तथेति भावः ॥ १५० ॥

तत्र व्याकरणादीनां व्यवस्थापकता मता ॥
देशे देशे तथाचारो भाषाभेदैरनेकधा ॥ १५१ ॥
अनन्तमूर्त्तयो वर्णाः पदे तेनार्थवाचकाः ॥
केवलाः कोशतो ज्ञेया वाचकाः पदतोऽथवा ॥ १५२ ॥
पदं न वाचकं वाक्ये सादृश्यात् स्मारकं परम् ॥
विशिष्टं वाक्यमेवात्र वाक्यार्थस्य च वाचकम् ॥ १५३ ॥
पदान्तरप्रवेशेन विशिष्टे वाच्यवाचके ॥
पटवद्वाक्यभेदश्च वाक्यार्थश्चापि भिद्यते ॥ १५४ ॥
अवान्तराणां वाक्यानां स्मारकत्वं तथा परे ॥
वाक्यमेकं हरिश्चैको वेदवाक्यार्थरूपधृक् ॥
अवान्तरेषु च तथा पदे वर्णे तथैव च ॥ १५५ ॥

तत्रापि व्यवस्थामाह ॥ तत्र व्याकरणादीनामिति ॥ १५१ ॥ न केवलं कोशादिरेव नियामकः, किन्तूच्चारो भाषाभेदश्च । अतः

सर्वमुपपद्यते । इदानीमुत्तरोत्तरबलिष्ठत्वं वक्तुं पदे वर्णानामवाचकत्वम् । वाक्ये पदानामित्याह । अनन्तमूर्त्तयो वर्णा इति । वर्णानां गौणमुख्यभेदेन नानामूर्त्तित्वम् । तेन पदावयवभूता गौणा इति नार्थवाचकाः, केवलाश्च वर्णा एकाक्षरनिघण्ट्वादिभिर्व्यवहारेऽप्यर्थवाचकाः । तेषां पदत्वं वा प्रत्ययरहितानामर्थाज्ञापकत्वात् ॥ १९२ ॥ तथा वाक्येऽपि पदं न वाचकम् । तर्हि संकेताग्रहेऽपि वाक्यार्थज्ञानं स्यात् । गौरवं च स्यादित्याशङ्क्याह ॥ सादृश्यात् स्मारकं परमिति ॥ वाक्यावयवभूतस्य पदस्य स्वतन्त्रपदतुल्यत्वात् पदार्थस्मारकत्वम् । अन्यथा स्वार्थं प्रतिपाद्य कृतार्थत्वे वाक्यार्थो न तैर्जन्येत । आकाङ्क्षादेर्वाक्यशेषत्वात् । प्रकृतिप्रत्यययोरपि नैकार्थवाचकत्वं स्यात् । पदार्थकरणपक्षेऽपि पूर्वपदानां निवृत्तत्वात् पुनरुपस्थानं केन वा स्यात् । अविद्यमानानां वा कथं बोधकत्वम् । वाक्यार्थसमाख्याविरोधश्च । अतो वाक्यमेव वाचकमित्याह ॥ विशिष्टमिति ॥ स्वावयवैः स्वावयवार्थमिति चकारार्थः ॥ ४९३ ॥ वाक्यानामानन्त्यात् सङ्केतग्रहो दुर्लभ इत्याशङ्क्याह ॥ पदान्तरप्रवेशेनेति ॥ घटमानयेति वाक्याद् घटं शीघ्रमानयेति भिन्नम् । एवमानन्त्येऽपि न दोषः । अत्र दृष्टान्तः ॥ पटवदिति ॥ द्वितन्तुकपटात् त्रितन्तुकोऽन्यः । एवोत्तरत्राऽपि । आरभ्यारम्भकवादस्यानङ्गीकारात् । तथा अपूर्वत्वाद्वाक्यार्थस्य पूर्वसंसर्गादुत्तरस्य भिन्नत्वम् ॥ १९४ ॥ तथा महावाक्ये अवान्तरवाक्यानामवाचकत्वं, किन्तु पूर्ववत् स्मारकत्वमेव । एवमवान्तरभेदेन सर्वं निरूप्य सम्पूर्णवेद एकं वाक्यम् । तदर्थोऽप्येक एवेत्याह ॥ वाक्यमेकमिति ॥ तात्पर्यवृत्त्या तथात्वं गमयति ॥ वाक्यार्थरूपधृगिति ॥ तथाऽवान्तरवाक्येषु अवान्तरवाक्यार्थरूपधृक् । एवमुत्तरत्रापि ॥ १९५ ॥

ननु व्यवहारार्थं सङ्कोचश्चेत्तदर्थं पदलक्षणमेवान्यद्वाच्यम् । वर्णसमुदायः पदमिति । तथा सत्यर्द्धजरतीयं विनैव प्रत्ययादेरर्थवत्ता सेत्स्यति, व्यवहारोऽपि सेत्स्यतीतिचेत्तत्राहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ तत्रेति ॥ सङ्कोचे । तथाच, शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानेत्याद्यभियुक्तोक्तावपि व्याकरणादीनामेव शक्तिग्राहकत्वमुक्तमिति तान्येव व्यवस्थापकानि । न तु यस्य कस्यापि कल्पनम् । यद्यपीदं नैयायिकलक्षणं विवृत्तौ प्रविशति तथापि व्याकरणस्याङ्गत्वात्तदपेक्षया लौकिकस्यास्य निर्बलत्वाल्लोकस्य व्याकरणाद्युपजीवकत्वाच्च तद्विरोधेऽनादरणीयत्वम् । अन्यथा कल्पनैकशरणत्वे शास्त्रविप्लवापत्तिरिति तान्येव व्यवस्थापकानीति न लक्षणान्तरादिभिर्निर्वाह इत्यर्थः । संस्कृतव्यवस्थापकान्युक्त्वा भाषाव्यवस्थापकानि वक्तुमाहुः ॥ न केवलमित्यादि ॥ तेन भाषायामपीश्वरकृतादेव सङ्कोचात्तेऽपि शक्त्यैव बोधका, न तु शक्तिभ्रमेण तत्र बोध इति ज्ञापितम् । वक्ष्यन्ति चाग्रे । अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः * शब्दभेदं वितनुते रूपेष्विव विनिश्चय इति । मूलयोजना तु—देशे देशे भाषाभेदैरनेकधोच्चारस्तथा संस्कृते व्याकरणादिवत् तत्तद्देशिकव्यवहारव्यवस्थापक इत्यर्थः । एवं सति शक्तिसङ्कोचलक्षणे अयं भाषाशब्दोऽस्मिन् देशे इत्यधिकं निवेश्य भाषाया अपि स लक्षणीय इति तात्पर्यम् । तदेतदभिसन्धायाहुः । अतः सर्वमुपपद्यत इति । अत एव शक्तपदादिव तेभ्योऽपि तत्तद्देश्यानां तेषु गृहीतशक्तिकानामन्यदेश्यानां च पदार्थोपस्थितिदर्शनं युज्यते । नच तत्र शक्तिभ्रमात् पदार्थोपस्थित्यादिकमिति युक्तम् । भ्रमत्वविनिगमकस्याभावात् । पर्यायशब्देष्विव तेष्वपि पूर्वोक्तरीत्या सङ्कोचेन शक्तिसिद्धौ तद्ग्रहस्य प्रमात्वसम्भवे भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । अग्रे बाधाभावाच्च । नच तत्र लक्षणा । कुत्रापि शक्त्यभावे शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया अप्यसम्भवेनाशक्यवचनत्वात् ॥ १५१ ॥ ॥ एवं व्यवहारसिद्धिमुपपाद्य तदर्थमन्यदप्याहुः ॥ इदानीमित्यादि ॥ इत्याहेति ॥ इदं प्रमेयं सार्द्धेनाहेत्यर्थः । ननु केवलानां वर्णानां वस्तुगत्या वाचकत्वमस्तु । परं व्यवहारानुपयोगात्तन्नादरणीयमित्यत आहुः ॥ केवलाश्चेत्यादि ॥ तथाच न वर्णार्थस्यानादरणीयतेत्यर्थः । ननु ते विभक्तिभाज एव लोके प्रयुज्यन्त इति न तेषां वर्णत्वेन रूपेणार्थव-

प्रमपि तु पदत्वेनेत्यतस्तदुपगम्याहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ तेषामिति ॥
निघण्ट्वाद्युक्तानाम् । एतेन वेदे वर्णानामक्षरत्वेन रूपेण भगवद्वाच-
कत्वम् । अन्यत्र तु पदत्वेनेत्यपि बोधितम् । न च सिद्धान्तभङ्गः।ते-
षामिति कथनेन तद्भिन्नानामेकाक्षरप्रत्ययादिरूपाणामर्थवत्तानपाय-
सूचनात् । केवलानां पदावयवभावाभावाच्च ॥ १५२ ॥ ॥ वाक्या-
र्थवत्तां साधयितुं वाक्ये पदानां गौणानामेव सत्त्वमिति बोधयन्तो-
ऽवयवभावे पदेऽप्यवाचकत्वमतिदिशन्ति ॥ तथेत्यादि॥तर्हीत्यादि ॥
वाक्यस्यावाचकपदघटितत्वे वाक्यावयवभूतानामवाचकत्वे भिन्नत्वे
च कोशादौ तदनिर्देशेन संकेताग्रहेऽपि वाक्यार्थज्ञानं स्यात् । अर्द्ध-
जरतीयभेदाभ्यां कृत गौरवं च स्यात् । नच यथा प्रभाकरमते द्वेधा
शक्तिरनुभाविका स्मारिका च कार्यान्विते जातौ च स्वीकृता,
तथाऽनुभाविकां केवलेषु स्मारिकां वाक्यावयवभूतेषूपगम्यैतेषु द्वि-
विधस्याः सत्त्वात्तेन द्वारेण वाक्यार्थज्ञानं निराबाधमिति वाच्यम् ।
तथाऽपि शक्त्यन्तरकल्पनकृतं गौरवं तु स्यादित्याशङ्क्याहेत्यर्थः ॥
सादृश्यादित्यादि ॥ तथाच केवलेषु गृहीतस्य सङ्केतस्य सादृश्य-
महिम्नैवैतैः स्मारणात्तद्द्वारा वाक्यार्थज्ञानसम्भवः। शक्त्यन्तराक-
ल्पनाच्च न गौरवमित्यर्थः । नचैवं सति गृहीतविस्मृतशक्तेस्ततः
शाब्दबोधो न स्यादिति वाच्यम् । तुल्यत्वात् । शब्दानित्यतावादि-
नोऽपि वाक्यार्थबोधावसरे शक्तिग्रहसामयिकपदस्याभावाच्छक्ति-
स्मारकसंस्कारोद्बोधहेतुत्वेन सादृश्यस्यैव वक्तव्यत्वादनेन तद-
भावे हेत्वन्तरस्य तेनापि वाच्यत्वात् । नित्यतावादेऽपि स एवाय-
मिति तेन स्वार्थबोधाजनने तत्र हेत्वन्तरस्य तेनापि वाच्यत्वात् ।
किन्तु वक्त्रा पदार्थमवगम्य वाक्यार्थमवगमयितुं तानि वाक्ये प्रयुज्य-
न्ते। यदि तान्यनर्थकानि स्युस्तदा तेषां प्रयोगो नोपपद्येत । नच
स्मारकत्वमपि ज्ञात्वा सदृशान्येव प्रयुज्यन्त इति शक्यवचनम् ।
तस्यासिद्धत्वात् । अत इयं कल्पना व्यवहारं विरुणद्धीत्यतस्तत्सा-
धारणार्थवत्ताङ्गीकारबाधकं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ वाक्यार्थ
इति ॥ संसर्गरूपो वाक्यार्थः । तथाच स्मारकत्वानङ्गीकारे सकृदु-
च्चरितानां तेषां सकृत्स्वार्थे गमयित्वा तथात्वे पदान्तराकाङ्क्षाया अ-
भावात्तैर्वाक्यार्थः संसर्गरूपो न जन्येतेत्यर्थः । पदेभ्यश्च पदसमूहो
वाक्यः। अन्यथा पदैर्वाक्यार्थबोधने पदेषु युगपद्वृत्तिद्वयापत्तिः।

पदार्थवाक्यार्थयोर्बोधिके वृत्ती इति द्वयम् । दूषणान्तरमाहुः ॥ प्रकृतीत्यादि ॥ प्रकृतेः स्वार्थं प्रतिपाद्य कृतार्थत्वे प्रत्ययाकाङ्क्षाया अभावाद्भिन्नार्थतैव स्यान्न त्वैकार्थ्यम् । तथाच प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति नियमश्च व्याहन्येतेत्यर्थः । ननु तर्हि भाट्टाभिमतः पदार्थकरणपक्षोऽस्तु । तथा सति पदानां कृतार्थत्वेऽपि पदोपस्थापितपदार्थैरेव वाक्यार्थो भविष्यतीति न कोऽपि दोष इत्यतस्तत्रापि दूषणमाहुः ॥ पदार्थेत्यादि ॥ नन्वेवं सति शक्तिमत्पदज्ञानस्यैव शाब्दबोधे करणत्वमस्त्वित्याशङ्कायां दूषणान्तरमाहुः ॥ वाक्यार्थेत्यादि ॥ समाख्याया यौगिकशब्दत्वाद्वाक्यस्यार्थाऽभावे योगस्याप्रवृत्तेस्तथेति नायमपि पक्षः साधुरित्यर्थः । चकारेण वाक्यार्थस्याशाब्दत्वं स्यादित्यपि समुच्चीयते । तथा सति चाक्षुषादिशब्दवत् करणोपाधिनिबन्धनः शाब्द इति व्यवहारोऽपि बाध्येतेति च । एवं सति वाक्यावयवानामर्थाङ्गीकारे दोषबाहुल्यात् स्मारकत्वपक्ष एव साधीयान् । एवञ्च यथा रूपभेदाभावेऽपि ह्रस्वावर्णस्य प्रक्रियादशायां विवृतत्वं, प्रयोगे संवृतत्वमनुशासनानुरोधादङ्गीक्रियते शाब्दिकैस्तथा वक्त्रा वाक्यघटनार्थमर्थवत्तां स्मरणेऽप्युच्चारणदशायां तत्सदृशानि स्मारकाण्येवाभ्युद्यन्तीति लाघवाद्दोषाभावाच्चाङ्गीकार्यमिति निष्कर्षः । तदेतद् हृदि कृत्वाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ विशिष्टमिति ॥ अवान्तरान्वयविशिष्टम् । अन्वयश्च विवक्षितार्थावबोधकः पदादिसम्बन्धः ॥ स्वावयवार्थमिति ॥ अवान्तरान्वयम् । एवञ्च स्वावयवैरवान्तरवाक्यैः स्वावयवार्थमवान्तरान्वयं वदद्वाक्यमेव तत्तत्कारकनिष्ठक्रियान्वयरूपस्य मुख्यवाक्यार्थस्य वाचकमित्यर्थः फलति । वाक्यप्रयोगं विना केवलपदेनान्वयाबोधादन्वयस्य पदलभ्यत्वाभावात् । विशिष्टे शक्तिग्रहः प्रथमं भवतीति पक्षस्तु प्राथमिकशक्तिग्रहस्य नियमतो व्यवहारजन्यत्वनिराकरणादेव निराकृतः । नाप्यन्वयस्यार्थसंसर्गमर्यादालभ्यत्वम् । संनिहितेऽश्वे गामानयेति वाक्ये तदतिहायाश्वबोधापत्तेः । नापि पदसमभिव्याहारलभ्यत्वम् । तस्य संनिधिरूपत्वेन दूरान्वये श्लोकादौ तत्सत्त्वेऽप्यन्वयाबोधप्रसङ्गात् । नापि स्मृत्या तत्रापि पदसमभिव्याहारसम्भवान्न दोष इति वाच्यम् । तथा सति बोधविलम्बादिप्रसङ्गात् । अन्वयबोधस्याशाब्दत्वादिप्रसङ्गाच्च । नचेष्टापत्तिः । पूर्वोक्तदोषा-

ाामापत्तेः । तस्मादाकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बरूपवाक्यस्य योजनया प-रिष्कृतस्यैवान्वयोऽभिधेय इति वाक्यस्यैवार्थ इति सिद्धम् । एवञ्च शाब्दानुभवत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञायमानवाक्यत्वेनैव कारणत्वमनुग-मं बोध्यम् । वृत्तिमत्पदस्मारितपदार्थोपस्थितिः, साकाङ्क्षावान्तरवा-क्योक्तान्वयोपस्थितिश्च यथायथमवान्तरवाक्यमहावाक्ययोर्व्यापार-त्ते ज्ञेये इति दिक् । अत्रैवं क्रमो निष्पद्यते। पूर्वं पदशक्तिं गृहीतवतो वाक्यश्रवणोत्तरं तदवयवभूतैः पदैः शक्तिग्रहजन्यसंस्कारोद्बोधे पदार्थस्मरणम् । ततोऽवान्तरवाक्यैस्तं व्यापृत्याऽवान्तरवाक्यार्थबोध-स्ततस्तमपि व्यापृत्य महावाक्येन वाक्यार्थबोधो जन्यत इति ॥ १५३ ॥

वाक्यानामित्यादि ॥ शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति शक्तिग्रहस्य सहका-रितानियमाद्वाक्यार्थज्ञानं प्रत्यपि वाक्यशक्तिग्रहस्य सहकारिता वाच्या । तत्र सङ्केतग्रहस्तु दुर्लभः । वाक्यानामानन्त्येन तच्छक्ति-ग्राहकानुशासनकोशवाक्यशेषाणामभावात् । अर्थस्य काल्पनिक-त्वेन पूर्वमदर्शनाद् द्रष्टुराप्तस्याभावेन तद्वाक्यस्याप्यशक्यवचन-त्वात् । नानाविधक्रियाकारकविशेषणयोगेन वाक्यानामनन्ततया व्यवहारस्यापि तदग्राहकत्वात् । अत एव विवृतेरप्यभावात् । ना-प्युपमानात् । यथा गोसदृशपिण्डदर्शनोत्तरमुद्बुद्धसंस्कारस्या-तिदेशवाक्यार्थस्मरणेनाऽयं गवयपदवाच्य इति संज्ञासंज्ञिपरिच्छि-त्तिस्तथात्र प्राथमिकशक्तिग्रहेऽतिदेशस्याशक्यवचनत्वात् । तस्मान्न वाक्यवाचकत्वं युक्तमित्याशङ्क्य सङ्केतग्रहसुलभत्वप्रकारमाहेत्यर्थः ॥

अर्थान्तरेत्यादि ॥ पदान्तरप्रवेशेन कृत्वा वाच्यवाचके वाक्यार्थस-हिते वाक्ये विशिष्टे यथायथम् अर्थान्तरपदान्तराभ्यां सप्रकारके इति पटवदित्यादि ॥ घटमानयेत्यादि ॥ अयमर्थः । यद् वाक्यानामा-नन्त्यं भवतोक्तं, तदर्थान्तरप्रवेशेन पदान्तरप्रवेशेन वा । तत्राऽऽद्यं न शक्यवचनम् । वाक्यावयवभूतैः पदैः पदार्थेषु स्मारितेषु तेषां चरितार्थ्यात् । पदास्मारितस्यार्थस्य तत्र प्रवेशे, गौरानीयतामित्या-दावध्यक्षसान्निध्यादिवशेनाश्वादिप्रवेशापत्तेः । नच द्वारं द्वारमि-त्यादौ पदास्मारिताया एव क्रियायाः प्रवेश इति वाच्यम् । तत्रापि प्रकरणादिविशेषवशेन संवरणाद्यवगमदशायामपि शब्दस्मरणपूर्व-कार्थस्मरणस्यानुभवसाक्षिकत्वात् । अतः क्रियादिवाचकपदा-प्रवेशेनैवानन्त्यं वक्तव्यम् । एवमानन्त्येपि तु न सङ्केतग्रहदौर्ल-

भ्यमित्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायां व्यवहारोपमानाभ्यामिति वक्तुमाहुः ॥ तत्र दृष्टान्त इत्यादि ॥ तद्विवृण्वन्ति ॥ द्वितन्तुकेत्यादि ॥ श्रुतौ सत्कार्यवाद इति तदनुयायिभिरारभ्यारम्भकवादानङ्गीकाराद् द्वितन्तुकपटात् त्रितन्तुकः पटोऽन्यः कारणीभूतावयवसमुदायभेदाद्भिन्न एव भवति । तथा त्रितन्तुकाच्चतुस्तन्तुकादिरपि । तथा तद्वद्वाक्यार्थस्यान्वयरूपस्य पदार्थान्तरसंसर्गेण पूर्ववाक्यार्थापेक्षया नूतनत्वादुत्तरस्य संसर्गस्य पूर्वसंसर्गात् स्वरूपतो भिन्नत्वं, न तु विजातीयत्वेन भिन्नत्वम् । तथा सति यथैकत्र पटे गृहीतशक्तिकं पटपदमवयवभेदभिन्नान् पटान्तरानपि तयैव शक्त्या पटत्वेन रूपेण बोधयति तथैकं गोपदयुक्तं वाक्यमेकत्र गवान्विते वाक्यार्थे वृद्धव्यवहारेण तद्वाक्येन वा गृहीतशक्तिकं जातं चेत् तदा तद्दृष्टान्तेन पदान्तरप्रवेशकृतवाक्यान्तरमपि नानासंसर्गकान् वाक्यार्थान् बोधयिष्यतीत्युपलक्षणविधया यत्पदयुक्तं यद्वाक्यं तत्तदर्थान्वितं वाक्यार्थं बोधयतीति व्याप्त्या ततोऽभ्यासदार्ढ्येन बोधयिष्यतीति न सङ्केतग्रहदौर्लभ्यमित्यर्थः । एवञ्च पूर्वं शब्दब्रह्मणो घोषस्यैव वर्णपदवाक्यसंज्ञावत्त्वं, न तु परस्परं भेद इति यत् प्रतिज्ञातमासीत् तदपि दृढीकृतं ज्ञेयम् ॥ १५४ ॥ ॥ ननु महावाक्येषु केषाञ्चित् पदानां विस्मरणेऽपि तदर्थावगतिर्दृश्यते । अतः पदार्थकरणपक्ष एव साधुर्न तु वाक्यकरणपक्षः । महावाक्यार्थबोधनापत्तेरितिचेत् तत्राहुः ॥ तथा महावाक्येत्यादि ॥ तथाच तादृशस्थले महावाक्यार्थस्य तावतो नावगतिः । विवक्षितशाब्दबोधस्य तदानीमदर्शनात् । घटं शीघ्रमानयेत्यादिषु स्वल्पवाक्येष्वपि शीघ्रपदास्मरणे शीघ्रानयनाभावस्य सर्वानुभवसाक्षिकत्वेन महावाक्येष्वपि तादृशबोधाभावस्येष्टत्वात् । तस्मादयमपि दोष इति भावः । एवं वेदस्य प्रमेयत्वकथनायोपोद्घातेन प्रसङ्गेन चावान्तरं यत्सर्वं निरूपितं तदुपसंहरन्त एव पूर्वप्रतिज्ञाते प्रमेयैकत्वे युक्तिमाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ वाक्यमेकमिति ॥ तथाचार्थैकत्वादेकं वाक्यं वेदः ॥ एकवाक्यताप्रकारः पूर्वमुपपादितः । लीलार्थत्वेन कर्मज्ञानबोधककाण्डयोः परस्पराकाङ्क्षत्वेन च । भगवत एकत्वं च सर्वात्मकत्वेन । वाक्यार्थरूपत्वं च सर्वे वेदा इत्यादिश्रुत्या । एवं लौकिकवाक्यार्थतोऽपि विशेष उक्तः ॥ उत्तरत्रापीति ॥ पदे पदार्थरूपो वर्णे वर्णार्थरूप इत्यर्थः ॥ १५५ ॥ ॥

त्रयोऽपि वैदिकाभिन्ना नानाधर्मयुतास्तथा ॥
साहृश्येऽपि न वेदत्वं ताद्दग्वाक्ये ततोऽन्यतः ॥
अधिकारिविभेदेन धर्माधर्मौ तथा मतः ॥ १५६ ॥

इदानीं लौकिकवैदिकयोर्वर्णादीनां वैजात्यमाह ॥ त्रयोऽपि वैदिका भिन्ना इति ॥ उदात्तादिधर्मयोगाल्लोकव्यवहारवर्णादिभ्यो वैदिका भिन्नाः । क्वचित्काव्यादौ वैदिकतुल्यता भासते, तथापि न वेदत्वमित्याह ॥ साहृश्येऽपि न वेदत्वमिति ॥ लोकवेदाधिकरणं तु कल्पितमेव । जैमिनिना अनुक्तत्वात् । लौकिकानां वैदिकानां चेति भाष्यात् । मयड्वैतयोर्भाषायाम् । व्यचश्छन्दसि । सर्वत्र विभाषागोरित्यादिसूत्रकरणाच्च । छन्दसि च लोकवेदयोः पृथग् निरूपणात्। अतः साहृश्येऽपि न वेदत्वम् । शूद्रादीनां वेदबुद्ध्या तथा पाठ एव दोषः ॥ १५६ ॥

दानीमित्यादि ॥ ननु सर्वेषां शब्दानां भगवद्रूपत्वाद्वेदे को विशेष इत्याकाङ्क्षायामवसरसङ्गत्या पूर्वं वेदे विशेषं वक्तुमाहेत्यर्थः । कुतो भिन्ना इत्याकाङ्क्षायां मूले, नानेत्यादिनोक्तामुपपत्तिं व्याकुर्वन्ति ॥ उदात्तेत्यादिना ॥ एतेनोदात्तादीनां ध्वनिधर्माणां वर्णे संक्रमो लोके, न तु वेदेऽपीति ज्ञापितम् । स्वपादिर्हिंसामच्यनिटीत्यादावाद्यावर्णानामेवोदात्तत्वादिधर्मयोगकथनात् । नचेदं संक्रमेऽपि तुल्यमिति वाच्यम् । धर्मयोगस्येच्छाविशेषप्रयुक्तोच्चारणाधीनत्वेन विनवैयर्थ्यस्य दुष्परिहरत्वात् । नचैवमपि कृत्रिमत्वानपायान्न पूर्वोक्तदोषपहानिरिति वाच्यम् । विधानस्य व्युत्पत्तिमात्रार्थत्वेनाव्युत्पन्नपक्षस्यैव मुख्यतया तस्य साहजिकत्वेन दोषाप्रसक्तेः । अत एव, मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेत्यादिरपि सङ्गच्छते इति नेह विवादः ॥ क्वचिदित्यादि ॥ तथाच धर्मयोगमात्रेण लोकवेदशब्दयोर्भेदो न शक्यवचनः । तादृशानुपूर्वीधर्मादियोगेनोच्चारितस्य लौकिककाव्यादिवाक्यस्यापि वेदत्वापातादित्याकाङ्क्षायां तत्र तुल्य-

ताया वक्तुरिच्छाधीनत्वेन साहजिकत्वाभावान्न वेदत्वमित्याहेत्यर्थः । ननु, लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक * इत्यादिना लौकिकवैदिकशब्दयोरभिन्नत्वं लोकवेदाधिकरणे भट्टवार्त्तिके प्रपञ्चितमिति तयोर्भेदो न प्रमाणपदवीमधिरोक्ष्यतीत्यत आहुः ॥ लोकेत्यादि ॥ तत्कल्पितत्वे गमकान्याहुः ॥ जैमिनीत्यादि ॥ भाष्यादिति ॥ महाभाष्यात् ॥ छन्दसीति ॥ अत्र लौकिकमिति सूत्रेण छन्दःशास्त्रे इत्यर्थः । तथाच सूत्रकारमहाभाष्यपाणिनिछन्दःशास्त्रविरोधाद् वार्त्तिककारोक्तं प्रौढिवादमात्रमेवातो भेदो नाप्रामाणिक इत्यर्थः । ननु यदि वेदसादृश्येऽपि न वेदत्वं तदा तादृगानुपूर्वीस्वरादियोगेन तादृग्वाक्यपाठे शूद्रादेः पापं न स्यात् । तथा सत्यपशूद्राधिकरणं विरुद्ध्येत । अतो जैमिनिनैव तन्मुखेन लोकवेदशब्दयोरैक्यं सूचितम् । अतः शास्त्रान्तरविरोधोऽप्यकिञ्चित्कर इति चेत् तत्राहुः ॥ शूद्रादीनामिति ॥ तथाचापशूद्राधिकरणस्यैतदभिप्रायकत्वाद् व्याकरणस्मृतेश्च, तामिन्द्रो मध्यतोऽपरोध्य व्याकरोदिति श्रुत्या श्रुतिसामानाधिकरण्यबोधनाच्छन्दसोऽपि तथात्वात् तद्विरुद्धं वार्त्तिककारोक्तमेव दुष्टमिति भावः । मूलयोजना तु—ततस्तस्माद्धेतोः, अन्यतः वैदिकभिन्नात् सदृशवाक्यात् तथा मतेः तत्र वेदबुद्धेः पुंसोऽधिकारभेदेन धर्माधर्मौ शूद्रादेरधर्मो रथकारस्य पत्न्यादेर्धर्मश्च स्यातामिति ज्ञेया ॥ १५६ ॥ ॥

प्रत्येकं पूर्णता वाक्ये शाखाभेदेषु सर्वतः ॥
दर्शादिषु तदङ्गेषु मन्त्रमात्रे तथैव च ॥ १५७ ॥
हरिस्तत्तत्स्वरूपेण तस्मात् सर्वत्र वाचकः ॥
पुराणे च ततोऽन्यत्र वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितः ॥ १५८ ॥
पदानामानुपूर्वी तु तत्र कल्प्या ह्यनेकधा ॥
सर्वप्रतीतिनाशे तु तन्नाश उपचर्यते ॥ १५९ ॥
तथा वाक्यत्वानिष्पत्तेर्न दूषणमिहाण्वपि ॥

अद्यापि तानि जायन्ते घटवज्ज्ञानतः स्थितिः॥१६०॥
विप्रलिप्सादिमूलत्वादप्रामाण्यं च लौकिके ॥
अप्रामाण्येऽपि प्रामाण्यं कर्तृविश्वासतः क्वचित् ॥
अतो वेदाद्यसंवादी नार्थो ग्राह्यः कथञ्चन ॥१६१॥

एवं भेदं निरूप्य, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति यथाश्रुतसि-
द्ध्यर्थं सर्वत्र वेदे भगवानेवार्थ इत्याह॥प्रत्येकं पूर्णता वाक्य इति ॥
वाक्यार्थरूप एव हरिः, नाऽवान्तरवाक्यार्थरूप इति निराकर-
णार्थं पूर्णता निरूप्यते॥शाखाभेदेष्विति॥शाखाभेदेष्वपि पूर्णता।
मुत्तरत्रापि । तदङ्गेषु प्रयाजादिषु ।इषे त्वेति मन्त्रमात्रे सिद्धार्थे-
ति ॥ १५७ ॥ तत्र हेतुः ॥ तत्तत्स्वरूपेणेति ॥ पुराणानामपि
तुल्यत्वमभिप्रेत्याह ॥ पुराणे चेति ॥ वेदपुराणव्यतिरिक्तस्थले
क्यार्थो बुद्धिकल्पितो, न भगवद्रूप इत्यर्थः ॥ अतस्तत्र विश्वासेन
र्थसिद्धिः । संसर्गस्यापूर्वत्वात् । पदानुपूर्वीनानात्वादिति
: । कालिदासवाक्यानामपि बहुकालं स्थितिसिद्ध्यर्थमाह ॥
प्रतीतिनाशे त्विति ॥ रूपसृष्टौ क्रियातः स्थितः । नामसृष्टौ
नेनेति ॥ १५८ ॥ १५९ ॥

तत्र हेतुः ॥ तथा वाक्यत्वनिष्पत्तेरिति ॥ बुद्ध्या रचनां कृ-
च्चारयतीति । यथा न्यायमते तदुच्चारितः शब्दस्तदैव नष्टः ।
श्यभ्रमादेव तदीयव्यवहार इति । तथा सति तदीयत्वाद्यभा-
लोके वेदे च महद् दूषणम् । न तथाऽस्मन्मते, नित्यत्वात् ।
नानां च बहुकालं स्थितत्वाच्चेत्याह ॥ न दूषणमिहाण्वपी-
॥ तदेव स्पष्टयति ॥ अद्यापीति ॥ २६० ॥ ॥ परं प्रामाण्ये
द इति वक्तुं तद्धेतूनाह ॥ विप्रलिप्सादीति ॥ यत्र पुरुष-

दोषाः सम्भवन्ति तदप्रमाणम् । व्यवहारस्ततोऽपि भ्रान्त इत्याह ॥ अप्रामाण्येऽपीति ॥ प्रमाणे वेदे अप्रामाण्यम् । अप्रमाणे प्रतारकवाक्ये प्रामाण्यमिति । एतद्वचनस्य प्रयोजनमाह ॥ अतो वेदाद्यसंवादीति ॥ १६१ ॥

एवमित्यादि ॥ शब्दमात्रस्य भगवद्रूपत्वेऽपि वेदे यो विशेषस्तद्बोधनाय लौकिकवैदिकशब्दयोर्वैजात्यमुपपादितम् । तदेतत्, स एष जीव इति श्लोके वेदस्य गद्येश्च भेदकथनात् सिद्धम् । तन्निरूप्य अर्थेऽपि लौकिकाद्भेदं दर्शयितुं प्रणवविकारस्य वेदस्यावयवानामपि वाचकत्वं च समर्थयितुं गीतावाक्यतात्पर्यं प्रकटयितुं चाहेत्यर्थः । ननु गीतावाक्यस्य यथाश्रुतार्थसिद्धिरतिदुर्घटा । यज्ञो वै विष्णुरितिवद् अवान्तरवाक्याद्यर्थस्वरूपस्य भगवत्त्वाश्रवणादित्याशङ्कया निवृत्त्यर्थं युक्तिमाहुः ॥ महावाक्येत्यादि ॥ पूर्णता निरूप्यते इति ॥ विजज्ञौ विजज्ञौ इति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्य इत्यादिषु तावद्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण ब्रह्मवित्त्वस्य विद्यासमाप्तेश्च बोधनात्तथेत्यर्थः । तथाच वाक्यपूर्णतैवाऽवान्तरवाक्याऽर्थस्य भगवद्रूपताबोधिकेति भावः । पूर्णतायां गमकान्याहुः ॥ शाखेत्यादि ॥ अन्यथा तत्तच्छाखोक्तस्य ज्योतिष्टोमादेः फलाजनकत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ उत्तरत्रेति ॥ तदवान्तरे काण्डद्वयं । तस्याप्यवान्तरं तत्तद्यज्ञतत्तद्विद्यातत्तदुपासनादिवाक्येषु तदवयवेषु चेत्यर्थः । एवञ्चावयवानां तत्तद्रूपभगवद्वाचकत्वेऽपि खण्डशः प्रतिपादकत्वात्तेषां महावाक्यवाच्ये पूर्णे ब्रह्मण्येव तात्पर्यम्, अङ्गप्रतिपादकानां याग इव बोध्यम् । तेन न श्रुतिगीतासुबोधिन्या अपि विरोधः । एवं पूर्वप्रतिज्ञाताया वाक्यवाचकताया आकारः प्रदर्शितः ॥ १५७ ॥ ॥ एवं पुराणेष्वतिदेष्टुमाहुः ॥ पुणानामित्यादि ॥ तदर्थस्य भगवद्रूपत्वमाहेत्यर्थः । तथाच शतकोटिप्रविस्तरे अष्टादशसु तत्स्कन्धखण्डसहिताध्यायवाक्येष्वपि पूर्णतादर्शनात्तत्रापि तत्तद्रूपो भगवानेवार्थ इति तान्यपि सर्वत्र वाचकानीति भावः । ननु वाक्यार्थः संसर्गरूपो जन्यत्वान्न भगवत्त्वमर्हतीति कथमेवमुच्यत इत्यत आहुः ॥ वेदेत्यादि ॥ तथाच पदानुपूर्व्याः सदैकरूप्यात् संसर्गस्यापि सिद्धत्वेनानुपूर्वीत्वाभावेनाजन्यत्वान्न तत्र भगवत्त्वभङ्गः, किन्तु लौकिक एव जन्य इति स एव तथेति

वः । ननु जन्यत्वेऽपि घटादिवद् भगवत्त्वसिद्धेरभगवत्त्वक-
नातीवोपयुज्यते इत्यत आहुः ॥ अत इत्यादि ॥ पदानामिति मू-
व्याकुर्वन्ति ॥ संसर्गेत्यादि ॥ हेतुरिति ॥ उभयोः कल्पितत्वे हेतु-
यथः ॥ कालिदासेत्यादि ॥ एवमर्थसहितयोर्वैदिकलौकिकवाक्य-
जात्यम् उपपाद्य मतान्तरवैलक्षण्यार्थं प्रसङ्गाल्लौकिकवाक्यानां
तिप्रकारमाहेत्यर्थः ॥ सर्वप्रतीतीत्यादि ॥ तथाच यावज्ज्ञानं तस्य
रित्यर्थः । कथमेवमित्यत आहुः ॥ रूपेत्यादि ॥ रूपसृष्टौ सत्यपि
पदार्थनाशदर्शनान्नामसृष्टौ च तद्वैलक्षण्यात्तथेत्यर्थः ॥ १५८ ॥
५९ ॥ किमत्र बीजमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ तत्र हेतुरित्यादि ॥ त-
वाक्यत्वनिष्पत्तेरिति ॥ तथाच बुद्ध्या रचनां कृत्वोच्चारयतीति
कृतरचनाप्रकारेण पदानां वाक्यत्वनिष्पत्तेः पदानि बुद्ध्यैव
किकवाक्यरूपाणि जायन्त इति तन्नाशे वाक्यनाशोऽप्युपचर्यत
बुद्ध्यैव स्थितिरिति युक्तमेवेति भावः । ननु वाक्यरूपशब्दानां
क्षणावस्थायित्वाङ्गीकारे को दोषो येन तन्नाद्रियत इत्यत आहुः ॥
त्यादि ॥ लोके वेदे च महद् दूषणमिति । लोके राजकीय-
स्योक्तौ तद्वाक्यमनुकरोतीति व्यवहारापत्तिस्तेनानुकरणेन राज-
दापत्तिर्दूतानां भण्डत्वापत्तिश्चेत्यादि । वेदे च यज्ञाङ्गमन्त्रैः
दौ च तत्तत्फलानाप्तिप्रसङ्गश्चेत्याद्यूह्यम् । नच वेदे तादृशानु-
य फलसिद्धिरिति वाच्यम् । मानाभावात् । अनेकशब्दकल्पना-
वप्रसङ्गाच्चेति ॥ तदेवेति ॥ उत्पत्तिस्थितिप्रकारं चेत्यर्थः ॥
० ॥ ॥ विवाद इति ॥ लौकिकवैदिकवाक्ययोस्तुल्यं प्रामाण्यं,
लनिर्बलभावो वेति विप्रतिपत्तिजन्यः स इत्यर्थः ॥ तद्धेतूनिति ॥
माण्यहेतून् पुरुषदोषानित्यर्थः ।

लिप्सादयस्तु, विप्रलिप्साभ्रमप्रमादकरणापाटवाद्याः । तत्रान्यथा
था परप्रतारणायान्यथा कथनेच्छा विप्रलिप्सा । भ्रमोऽतद्वति तद-
हि ज्ञानम् । प्रमादोऽन्यमनस्कत्वम् । संश्लिष्टवाक्त्वं करणापा-
म् । एवमन्येऽप्यूह्याः । तेषां संग्रहायाहुः ॥ यत्रेत्यादि ॥ ननु लो-
पि विप्रलिप्सादिमूलस्यैव वाक्यस्याप्रामाण्यं सर्वसंमतं, न तु
दुष्टवक्तृकस्यापीति कथं सर्वस्याप्रामाण्यमित्यत आहुः ॥ व्यवहार
दि ॥ ततोऽपि भ्रान्त इति ॥ सन्निपातकार्यत्वेन भ्रान्तोऽपि विप्र-
सादिमूलकत्वादत्यन्तं भ्रान्त इत्यर्थः । तद्विशदीकुर्वन्ति ॥ प्र-

माण इत्यादि ॥ बौद्धादिवाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च लौकिकानां प्रामाण्याभिमानात् तथेत्यर्थः ॥ प्रयोजनमाहेति ॥ अस्य प्रासङ्गिकत्वपरिहारायाहेत्यर्थः। एतेन पूर्वोक्तं वेदस्य प्रामाण्यं प्रमेयविचारेण साधितम् ॥ १६१ ॥

वेदे सर्वत्र नाधिक्यं वाक्ये न न्यूनताऽपि वा ॥
अतो न वाक्यभेदः स्याल्लोके तन्नैव दूषणम् ॥१६२॥
भूतसूक्ष्मो ध्वनिर्वर्णो नामसृष्टौ निरूप्यते ॥
प्रकृतिप्रत्ययौ लोके व्युत्पत्त्यर्थं निरूपितौ ॥१६३॥
नैतावता कृत्रिमत्वं शब्दे वक्तुं हि शक्यते ॥
प्रपञ्चभेदात् तत्त्वानामाधिक्यं वर्णतो न हि ॥१६४॥
संस्कारमात्रविलयादथ वा तद्विलीनता ॥
तदभावाद्वासुदेवे तच्छब्देषु न लीनता ॥ १६५ ॥
अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः ॥
शब्दभेदं वितनुते रूपेष्विव विनिश्चयः ॥ १६६ ॥

ननु वेदेऽपि दोषसम्भवाद् विचारेण तथा क्रियत इत्याशङ्क्याह ॥ वेदे सर्वत्र नाधिक्यमिति ॥ अन्येषामपि वादिनां वेदे नान्ये दोषाः, किन्त्वाधिक्यन्यूनते । सृष्ट्याद्यर्थवादा अधिकाः । मायानिरूपणाभावश्च न्यूनः । तदुभयं वेदे नास्ति । अतः पदपरित्यागेनाधिकमेलनेन वा न वेदार्थो वक्तव्यः । अतो वेदवाक्यभेदाः अप्रामाणिकाः । लोके तु तन्न दूषणम् । लौकिकानां बहुदोषग्रस्तत्वात् ॥ १६२ ॥ ननु वर्णैर्नित्यैस्तत्त्वाधिक्यं कुतो न भवतीत्याशङ्क्याह ॥ भूतसूक्ष्म इति ॥ शब्दतन्मात्रारूपो ध्वनिः । वर्णस्तु नामसृष्टौ । उभयत्रापि शब्दपदप्रयोगः परम् । अतः सृष्टि-

ान्नाधिक्यम् । ननु पदानां कथं नित्यता । प्रकृतिप्रत्ययविभा-
य निरूपितत्वादित्याशङ्क्याह ॥ प्रकृतीति ॥ ज्ञानार्थमेव विभागं
ल्पयित्वा निरूपिता, न तु तयोर्विभागो वस्तुतः ॥ १६३ ॥
१६४ ॥ लौकिकवाक्यानां लयप्रकारमाह ॥ संस्कारमात्रवि-
ादिति ॥ वस्तुनस्तु न विलयः । अथवा विलयाङ्गीकारश्चेत्सं-
रमात्रविलयात्तद्विलीनतेत्यर्थः ॥ अयमपि पक्षो भगवद्वाक्येषु
नीत्याह ॥ तदभावादिति ॥ ऋषीणां संस्कारस्य महाप्रलयप-
मवस्थानात् । एवं व्यवहारमाश्रित्यावान्तरभेदः शब्देषु नि-
तः ।
ुनस्तु सर्वं वेदतुल्यमित्याह ॥ अस्मदादिमुखेनापीति ॥ सर्वं
यं भगवत्कर्तृकमेव ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

नन्वित्यादि ॥ ब्रह्मवादे वेदस्येश्वरकर्तृकत्वात् पुरुषदोषस्त-
सम्भवदुक्तिक इति तथा क्रियते । यद्यदंशे निर्दोषता तत्तदे-
यते । अतः पूर्वोक्तमनुपपन्नमित्याशङ्क्याहेत्यर्थः ॥ वेदेत्यादि ॥
च वाक्यभेदस्य वैदिकैर्दूषणत्वाभ्युपगमात् तथा निश्चीयते ।
पौरुषेयत्वस्यैव दूषकताबीजत्वात् तेषां दोषवत्त्वस्य सम्भावि-
त् । ननु वाक्यभेदस्य लोकेऽपि दूषणत्वाङ्गीकारान्नेदं निश्चाय-
त्यत आहुः ॥ लोके त्वित्यादि ॥ १६२ ॥ सिंहावलोकनेन कार-
स्याप्रतिज्ञाहानिं परिहर्तुमाशङ्कन्ते ॥ ननु वर्णैरित्यादि ॥ ननु
ा शब्दतत्त्वस्याङ्गीकृतत्वात् तेनैव निर्वाहे मुधैवेमौ शङ्कापरिहा-
त्याशङ्कायामाहुः ॥ शब्देत्यादि ॥ तथाच श्रुतौ नामसृष्टेर्भेदेन
ान्न शब्दतत्त्वेऽस्यान्तर्भावोऽतो न तौ मुधेति भावः । एवं प्रास-
परिहृत्य, वर्णनित्यत्वस्य जैमिन्युपवर्षादिसंमतत्वात् पदनि-
माक्षिपन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ समादधते ॥ प्रकृतीत्यादि ॥ अभ्यु-
पक्षस्य सूत्रकाराभिमतत्वात्तथा निश्चीयत इति भावः ॥ १६३
॥ ॥ लौकिकेत्यादि ॥ एवं पदानां नित्यत्वं साधयित्वा लौ-
ाक्यस्यानित्यत्वपक्षे तन्नाश आवश्यक इत्यतस्तेषां लयप्रकार-

माहेत्यर्थः । तत्र ब्रह्मवादं व्यवहारं चाश्रित्य पक्षद्वयमाहुः ॥ वस्तुत इत्यादि ॥ संस्कारस्तु ज्ञानस्य वृत्तेर्वा सूक्ष्मावस्थेति वाक्यविषयकसंस्कारनाशे वाक्यबुद्धावस्फुरणात्तन्नाश उपचर्यत इत्यर्थः । तर्हि व्यवहारे लौकिकस्य वेदात् को विशेष इत्यत आहुः ॥ अयमपीत्यादि ॥ ननु तथापि न विशेषे भगवज्ज्ञानस्य नित्यत्वेन लौकिकवाक्यविषयकस्यापि तस्यानाशादिति शङ्कायामाहुः ॥ ऋषीणामित्यादि ॥ तथाचान्यविषयकः संस्कार ऋषीणां न तिष्ठतीति तथेत्यर्थः । ब्रह्मवादसिद्धान्तं वक्तुमाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ अतो विद्वत्तायां सर्वं नित्यमेव प्रमाणमेवेत्यर्थः । एतेन, अथवा सर्वरूपत्वादिति पूर्वोक्तं समर्थितं ज्ञेयम् ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

वाक्यार्थयोग्यावयवैर्वाक्यं सर्वत्र सम्मतम् ॥
आकाङ्क्षा योग्यताऽऽसत्तिः पदे तस्मादुदीरिता॥ १६७॥
मृदा घोटकनिर्माणे न शृङ्गकरणं मतम् ॥
तथा युक्तार्थबोधाय नाऽऽकाङ्क्षारहितं पदम् ॥ १६८॥
अर्थद्वारा पदे धर्मा लोकदृष्ट्यैव कल्पिताः ॥
तस्माद्वाक्यं सर्वमेव सा यतो विश्वतोमुखी ॥ १६९॥
पदद्वयं सुप्तिङन्तं ताभ्यां चलति वाक्पतिः ॥
पदानि बहुशः सन्ति सुप्तिङ्मध्यविभेदतः ॥ १७०॥
तत्त्रासकारवालादि ते भिन्ना अंशतः परे ॥
तदुदाहरणे श्लेषस्तत्र योगादिकल्पना ॥ १७१ ॥
फलार्थं लक्षणा प्रोक्ता गौणी चाप्युपचारतः ॥
प्राकट्यैषत्तिरोधानतिरोधानैर्हरिर्बभौ ॥ १७२ ॥
प्रवर्त्तकत्वं कृष्णस्य, न विध्यर्थस्य कर्हिचित् ॥

कार्यतादिपरिज्ञानमुत्पाद्यैष प्रवर्त्तयेत् ॥ १७३ ॥
अनिष्टमिष्टं साध्यं वा नासाध्यं किञ्चिदस्ति हि ॥
तथापि यतते कश्चित् क्वचिदेव हरीच्छया ॥ १७४ ॥

नन्वेवं सति किञ्चिद् वाक्यं युक्तं, किञ्चिदयुक्तम् । तत्र
काङ्क्षादयो धर्मा इति कल्पना कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह ॥
क्यार्थयोग्यावयवैरिति ॥ रूपस्रष्टाविव नामस्रष्टावपि योग्या-
वयवैरेव पदार्थनिर्माणम् । तावतैव ते धर्मा अङ्गभावं प्राप्नुवन्ति ।
ाऽपि कल्पनैवेत्यर्थः ॥ १६७ ॥ तदेव साधयति ॥ मृद्राद्यो-
निर्माण इति ॥ यथा यथर्षीणां पुरातननानि वाक्यानि तथा-
धुनिकानामपि । अन्यथा वाक्यार्थप्रतीतिर्न स्यात् । न त्व-
पूर्वपदार्थः कश्चित्कल्प्यते ॥ १६८ ॥ उपसंहरति ॥ अर्थद्वारेति ॥
कदृष्ट्यैव, न तु परमार्थतः । अनेनाकाङ्क्षाद्यभावेऽपि वाक्यत्वं
विरुद्ध्यत इत्युक्तं भवति । दश दाडिमानीत्यपि पदार्थनि-
कत्वाद् वाक्यं प्रमाणम् । वह्निना सिञ्चतीत्यपि उष्णजलेन
ञ्चतीत्यर्थो भवति । यथा गङ्गायां घोषः । प्रतारकवाक्यमेवा-
ादियुक्तमपि बाधितार्थत्वादवाक्यम् । तस्मात् सर्वमेव वाक्यं
ाणम् । यतः सा सरस्वती सर्वतोमुखी ॥ १६९ ॥ उपासना-
ाह ॥ पदद्वयमिति ॥ वाग्रूपः पतिर्भगवान् । अधुना विकार-
दानामर्थद्वयं निरूपयितुं भगवति भेदानाह ॥ पदानीति ॥
न्तावयवे तिङन्तत्वम् । विपरीतत्वं च क्वचित् ॥ १७० ॥
वाह ॥ तत्त्रासकरवालादीति ॥ तत्रेति पृथगपि सम्भवति ।
वालशब्दात् । करशब्दः पृथगपि । करवामेति तिङन्ते सु-
पदद्वयम् । एवं सर्वत्रोह्यम् । तत्र पदभेदः शास्त्रार्थः । तादृश-
ागे फलमाह ॥ तदुदाहरण इति ॥ १७१ ॥ वृत्तीनां भेद-

कमाह ॥ फलार्थमिति ॥ रूढिलक्षणा नास्मत्सम्मता । गौणी च वृत्तिर्न गुणयोगात् ॥ किन्तूपचारत एव । तादृशधर्मिरूपेण धर्मिण एवोपचारात् । धर्मस्फुरणं तु धर्मिज्ञानादेव । एवं त्रैविध्ये हेतुमाह ॥ प्राकट्येति ॥ १७२ ॥ एवं शब्दगतान् धर्मान् विचार्य तस्य प्रवर्त्तकत्वमस्ति, न वेति विचार्यते॥ प्रवर्त्तकत्वमित्यादिना ॥ ब्रह्मवादव्यतिरिक्तेषु शब्दश्रवणानन्तरभाविन्यां प्रवृत्तौ कारणता * शब्दस्यावसीयते । तत्र षट्पक्षाः सम्भवन्ति—स्वरूपम्, अभिप्रायज्ञानं, भावना, अभिधा, आज्ञा, इष्टसाधनताज्ञानमिति । तान् सर्वानेकहेलया स्वमतेन दूषयति ॥ कृष्णस्यैव प्रवर्त्तकत्वं, न विध्यर्थस्येति ॥ काकतालीयतया पूर्वभावो न हेतुत्वसाधकः । अव्यभिचारस्तु विध्यादीनां नास्ति । ननु दृश्यते—ममेष्टं ममैतत्कार्यमित्यादिज्ञानं कृत्वा प्रवर्त्तनात् कारणत्वमित्याशङ्क्याह ॥ कार्यतादीति ॥ १७३ ॥ कुत एतदत आह ॥ अनिष्टमिति ॥ इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं तदा स्याद् यद्यनिष्टसाधनतां ज्ञात्वा निवर्त्तेत ॥ विषभक्षणे युद्धे द्रुपतने प्रवृत्तिदर्शनात् । तथा पाषण्डमतेऽसाध्येऽपि मोक्षे प्रवृत्तिदर्शनात् । अतो भगवानेव यथेष्टं यथैव प्रवर्त्तयते तथा ज्ञानमुत्पाद्य प्रवर्त्तते । वस्तुतस्तु न किञ्चिदिष्टं, न किञ्चित्साध्यमित्यर्थः ॥ १७४ ॥

एवं सतीति ॥ तुल्यत्वे प्रामाण्ये च सतीत्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ वाक्यावयवेषु ॥ आहेति ॥ कल्पनायां बीजमाहेत्यर्थः । पदार्थनिर्माणमिति ॥ लौकिकवाक्यस्य तदर्थस्य च बुद्धिकल्पितत्वात् तदङ्गभूतपदार्थस्यापि नानानुपूर्वीकपदोच्चारणेन कल्पितत्वाऽवधारणात् तथैव वस्तुनिर्माणमित्यर्थः ॥ तावतैवेति ॥ योग्यावयवरूपतामात्रेणैवेत्यर्थः ॥ ते धर्मा इति ॥ आकाङ्क्षादय इत्यर्थः ॥ एषापि कल्पनैवेति वस्तुमात्रस्य भगवद्रूपत्वेन नित्यतया जन्यत्वाभावेन धर्माणामङ्गभावप्राप्तिरपि कल्पनैवेत्यर्थः । प्रसङ्गादाकाङ्क्षादीनां स्वरूपमुच्यते

। व्याकरणपरिष्कृतप्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारः पदे आकाङ्क्षा ।
। विभक्तिविशेषसमभिव्याहारमात्रं सेति वाच्यम् । जल अम्,
नीञ् सिप्—इति वाक्यादपि जलमानयेति बोधापत्तेः । नापि
पदं यत्पदेन सह यादृशान्वयबोधजनकं तत्पदस्य तत्पदसमभि-
व्याहारस्तादृशान्वयबोधे सा । केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोः पदसंज्ञा-
मनुशासनविरहात् । अर्थवच्छब्दत्वमिति स्वीकृत्य दोषपरिहारे-
, घट टा, वारि अम्, आनीञ् सिप्–इतिवाक्यादपि बोधापत्तेर्दु-
रत्वात् । अनुशासनविरहेऽप्यर्थवत्तया पदतासद्भावात् । पदपारि-
रायानुशासनापेक्षायां तु तदीयपदसंज्ञानुशासनत्यागस्यानुचित-
त् । नापीच्छा । तस्याश्चेतनधर्मत्वेन शब्दे तस्या वक्तुमशक्यत्वा-
नापि श्रोतरि पदोच्चारणजसंसर्गावगमप्रागभावः सा । तस्या-
बद्धत्वेन व्यधिकरणत्वात् । प्रागभावस्यैव विप्रतिपन्नत्वेन तद्रू-
या वक्तुमशक्यत्वाच्च । तस्माद् व्युत्पत्तिपक्षे पूर्वोक्तरूपैवाका-
दिक् । इयं च पदधर्मः । योग्यता तु विवक्षितकार्याऽन्वयानुकू-
बाधकाभावो वा । सा चार्थधर्मः । आसत्तिः, सन्निधिः, अव्यव-
न स्वप्रतियोगिज्ञानं वा पदस्यैव धर्मः । यत्रापि निपुणतमराज-
दीनां पदसन्निधिविरहेऽपि बोधो दृश्यते तत्र बोद्धा पदस-
रस्त्येवेति न दोषः ॥ १६७ ॥ एतदेव स्पष्टयितुं दृष्टान्तं वदन्त
॥ तदेवेत्यादि ॥ वाक्यस्य युक्तत्वायुक्तत्वमित्यर्थः ॥ मृदेत्यादि
त्वेवं योज्यम् । मृदा घोटकानिर्माणे शृङ्गकरणं युक्तार्थबोधाय
न मतं तथा आकाङ्क्षारहितं पदमपि तादृशार्थबोधाय न मत-
। तथाच बोधानुरोधेन आकाङ्क्षादीनामङ्गानां यत्र सद्भावस्तद्यु-
क्ति कल्प्यते । यत्र च तदभावस्तदयुक्तमित्युच्यते इत्येषा बो-
रोधिनीकल्पनेति सिद्धमित्यर्थः । एतस्याः कल्पनायाः परम्प-
त्वायाहुः ॥ यथायथेत्यादि ॥ तस्यादृष्टानुरोधित्वमाहुः ॥ अ-
ति ॥ घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादिरूपेण वाक्यघटनेऽप्रती-
तुमाहुः ॥ नन्वित्यादि ॥ १६८ ॥ ॥ एवं वाक्यानां युक्तायुक्तत्वे
र्थयित्वा आकाङ्क्षादीनामङ्गतायाः कल्पितत्वं समर्थयन्त आहुः ॥
संहरतीत्यादि ॥ तथाच वाक्यादर्थोपस्थितौ पदजन्यपदार्थस्मृ-
रत्वात् पदैश्चाकाङ्क्षितयोग्यासन्नानामेव स्मारणादाकाङ्क्षादयो-
र्माः श्रोतृवक्तृभ्यां पदेषु कल्प्यन्त इति पदधर्मत्वव्यवहार

इत्यर्थः । तदाहुः ॥ लोकेत्यादि ॥ परमार्थतस्तु ब्रह्मरूपतया सर्वस्य सर्वरूपत्वेन सर्वकारकनिर्वाहः सर्वैरिति तथेत्यर्थः । एवं परमार्थसूचने यत् सिद्ध्यति तदाहुः ॥ अनेनेत्यादि ॥ कथमित्यत आहुः ॥ दशेत्यादि ॥ तथाच पदात् पदार्थप्रमावत् पदसमूहादर्थसमूहप्रमा अपि बाधकाभावादुत्पद्यत इति तथेत्यर्थः । नन्वस्त्वनाकाङ्क्षितपदसमूहस्य प्रामाण्यं, तथाप्ययोग्यवाक्यस्य व्यवहारबाधकत्वात् । प्रामाण्यं कथं सङ्गच्छत इत्यत आहुः ॥ वह्निनेत्यादि ॥ तथाचायोग्यवाक्यमपि सेचकमूर्खत्वप्रतीतिफलकलक्षणया बोधकं सम्भवतीति न तस्यापि व्यवहारबाधकत्वमिति तदपि प्रमाणमित्यर्थः । आसत्तिरहितस्य बोधकत्वं तु चादिव्यवधानेन कालव्यवधानेन च गूढार्थवक्तृषु तादृशसमयबोद्धृषु च प्रमितिजनकत्वेन प्रसिद्धमेवेति प्रामाण्यविचारे तादृशवाक्यमत्र नोदाहृतमिति ज्ञेयम् । नन्वेवम् अयोग्यस्यापि प्रामाण्ये सति प्रतारकवाक्येऽपि प्रामाण्यापत्तिरित्याशङ्कायामाहुः ॥ प्रतारकेत्यादि ॥ लोके वाक्यार्थस्य बुद्धिकल्पितत्वेन भ्रान्तस्य च यथादृष्टार्थवादित्वेन तद्वाक्यं नाप्रमाणं, किन्तु तस्य ज्ञानमेवाप्रमाणम् । अत एव लोके तादृशोऽनृतवादी नोच्यते, किन्त्वज्ञ एवोच्यते । अत एव ब्रह्मणा, नानृतं तव तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि भोः * अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे इत्यनेन नारदवाक्यस्य प्रमाणत्वं, नारदस्य चाज्ञत्वमुक्तम् । एतेन प्रमत्तवाक्यमपि व्याख्यातम् । एतावानन्योऽपि विशेषः । यत्तादृशवाक्याद्वाक्यसत्यत्ववक्तृभ्रान्तत्वयोरेव प्रमा, न तु वाक्यार्थस्येति । प्रतारकस्तु लोके शास्त्रेऽपि मिथ्यावादित्वेन गर्हित इति तद्वाक्यं वाक्याभास एवेत्यर्थः । एवञ्चाबाधितार्थबोधकपदसमूहत्वं प्रमाणवाक्यत्वमिति लक्षणं ज्ञेयम् ॥ १६९ ॥ ॥ उपासनार्थमिति ॥ एवं विचारितस्य नामप्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वेनोपासनार्थमित्यर्थः । उपासनायां सुप्तिङन्तयोः पदत्वकथनादन्येषां व्याकरणसिद्धानामङ्गत्वमुपासकैरूह्यमिति बोधितम् । वाचं धेनुमितिवत् ॥ अधुनेत्यादि ॥ एवं शुद्धपदानां स्वरूपे निरूपितेऽपि न नामलीलापूर्त्तिरिति विकारवत्पदानां यथा मृदादीनां नाना आकृतयो रूपसृष्टौ विकारास्तथा नामसृष्टौ पदानां पदान्तरगर्भत्वमिति तद्युतां पदानाम् अर्थद्वयं वक्तुं भगवति नामप्रपञ्चात्मके विकारानाहेत्यर्थः । मूले ॥ बहुश इति ॥ बहूना-

र्थः ॥ सुप्तिङ्मध्यविभेदत इति ॥ सुप् सुबन्तं मध्ये यस्येति सु-
ध्यं च तिङ्मध्यं च सुप्तिङ्मध्यं, तत्कृतविभेदादित्यर्थः । एवञ्च
न्तेऽपि तिङन्तपदद्वयं कुरु भवेत्यादावूह्यमित्याशयेनाहुः ॥ एव-
त्यादि ॥ एतत्कथनप्रयोजनमाहुः ॥ तत्र पदभेदः शास्त्रार्थ इति ॥
ाच शास्त्रार्थत्वात् कथनमित्यर्थः । मूले ॥ ते भिन्ना अंशतः परे
॥ अंशतो भिन्नास्ते शब्दाः परे, विकृतत्वादखण्डपदेभ्योऽतिरि-
इत्यर्थः । अग्रिमे मूले ॥ तत्र योगादिकल्पनेति ॥ श्लेषस्य नाना-
श्रयत्वादेकपदे केवलरूढ्या नानार्थता सर्वत्र न निर्वहतीति तदर्थं
योगस्य योगरूढेर्वृत्त्यन्तरस्य च कल्पनेत्यर्थः । अत्रादिपदेन
पर्यवृत्तेरपि संग्रहः । मा मा वैदर्भ्यऽसूयेथा * इत्यस्य सुबो-
ध्यां शब्दस्य मुख्या गौणी तात्पर्यवृत्तिश्चेति भेदेन त्रेधा वृत्त्यङ्गी-
रात् । नच लक्षणया चतुर्द्धा शङ्क्या । लक्षणागौण्योस्त्वभेद इति
क्तेः । मुख्यार्थबाधस्योभयत्रापि तौल्यात् । तेन शक्यसम्बन्धो
या एव लक्षणम् ॥ १७० ॥ १७१ ॥ ॥ फलार्थेत्यादि ॥ तथाच
ि फलार्थम् आद्रियमाणा लक्षणा प्रोक्ता । चोऽवधारणे । उप-
तः सैव गौणी प्रोक्तेति गौण्या एव फलमुपचारश्चेति भेदकद्व-
त्यर्थः । तात्पर्यं च शक्त्यतिरिक्तत्वे सति बुभुत्सितार्थप्रतीतिज-
त्वमेव, न तु तत्प्रतीतीच्छया उच्चारितत्वम् । तेन व्यञ्जनाया
संग्रहः । वस्तुतस्तु मुख्या तात्पर्यं चेति द्वे एव वृत्ती इति सि-
ति । तात्पर्ये वा अन्तर्भाव इति लक्षणागौण्योरभेदपक्षोत्तरं तत्रै-
क्तेः । विशेषः प्रस्थानरत्नाकरादवगन्तव्यः । ननु रूढिलक्षणाया
सद्भावाद् वृत्तीनां भेदः साहजिक एवाङ्गीकार्यो, न तु भेदक-
इत्याशङ्कायामाहुः ॥ रूढीत्यादि ॥ कुशलादिपदे कोशेन शक्ते-
ग्राहणात् पदानां चाकृतौ प्रवाहे वा शक्तत्वेन चित्रतुरगादौ च
ाकृतेः सत्त्वेन सारूप्यनिबन्धनया गौण्या ध्वस्तघटादावपि सू-
रूपेण धर्मिसद्भावाच्छक्त्यैव निर्वाहात् तथेत्यर्थः । गौण्यामपि
श्चद्विशेषमाहुः ॥ गौणीत्यादि ॥ तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्ग-
भिः * षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणीवृत्तिः प्रकल्पितेति पूर्वत-
क्ता गौणी वृत्तिर्न गुणयोगाच्च तत्सिद्ध्यादिगुणयोगात्, किन्तु
यस्तुत्यर्थोपचारत एव । तत्र हेतुः ॥ तादृशेत्यादि ॥ तादृशो,
मानः प्रस्तर इत्यादौ यजमानादिरूपो यो धर्मी तद्रूपेण धर्मिणः

प्रस्तरादेरेवोपचारात् तेन रूपेण धर्म्यैवोपचर्यते, न तु धर्म इति त
थेत्यर्थः । ननु जैमिनीये तत्सिद्ध्यादि सूत्रितमिति तदनङ्गीकारे तस
का गतिरित्यत आहुः ॥ धर्मेत्यादि ॥ वाक्यश्रवणोत्तरं प्रथमतो ध
र्म्येव ज्ञायत इति पश्चाद्धर्मस्फुरणार्थं तथा सूत्रितमतो न तद्विरोध
इत्यर्थः । एवमत्र शक्तिस्तात्पर्यं गौणी चेति तिस्रो वृत्तयः स्वीकृ
ताःतद्भेदास्तु शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा इति नात्र प्रपञ्चिताः,प्रस्थानरत्ना
करे केचनोक्ताश्चेति ततो ज्ञेयाः ॥ हेतुमिति ॥ प्रयोजकम् ॥ प्राकट्ये
त्यादि ॥ तथाच लीलार्थमेवं भेद इति लीलैव प्रयोजिकेत्यर्थः
॥ १७२ ॥ ॥ विचार्यत इति ॥ वेदाख्यस्य प्रमेयस्य बलज्ञानार्थं वि
चार्यत इत्यर्थः।प्रवर्त्तकत्वमित्यत्र षट्पक्षेषु, स्वरूपमिति =प्रवृत्तिपर
वाक्यस्वरूपम् ॥ अभिप्रायज्ञानमिति ॥ लौकिकवाक्ये वक्तुस्तात्प
र्यज्ञानम् । वेदे पुरुषानङ्गीकाराच्छब्दनिष्ठाऽभिप्रायज्ञानम् ॥ भावने
ति ॥ आख्यातनिष्ठा आर्थी भावना ॥ अभिधेति ॥ लिङ्निष्ठा शाब्दी
भावना भाट्टमते ॥ आज्ञेति ॥ नियोगः प्राभाकरमते । इष्टसाधनत
नैयायिकमते । अत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि विशेषयन्ति । ए
कार्यतापि वैयाकरणमतसिद्धा ज्ञेया ॥ ननु दृश्यत इत्यादि ॥ तथाच
षट्सु पक्षेषु पञ्चानामर्थानां पराहतिसम्भवेऽपि सर्वजनीनानुभवस
हाय्येन षष्ठस्य प्रवर्त्तकत्वमस्त्वित्यर्थः । एतदुत्तरं तु मूल एवोक्तम्
साध्यमसाध्यं वा नेति मूलयोजना ॥ १७३ ॥ ॥ सिद्धान्तितम
द्रढयितुं विपक्षे बाधकं तर्कमाहुः ॥ इष्टसाधनतेत्यादि ॥ ननु तत्रेष्ट
साधनत्वकृतिसाध्यत्वभ्रमादेव प्रवृत्तिरितिचेत् । सत्यम् । तथा
स भ्रमः केषाञ्चिदुदेति, केषाञ्चिन्नेत्यत्र किं कारणमिति पृच्छामः
शब्द इतिचेन्न सर्वान् प्रति तुल्यत्वात् । अदृष्टं चेन्न ईश्वरेच्छयै
निर्वाहात् । यथेदं तथा श्रुतिगीतौ, अपरिमिता ध्रुवा * इत्यत्रान्य
च प्रपञ्चितमिति ततोऽवधेयम् ॥ २७४ ॥

मिथ्या प्रलोभनं वेदे न क्वचित् कर्हिचिद् भवेत् ।
तथैव कर्मविज्ञानं धर्मस्तेनैव नान्यथा ॥
साधनानि स्वरूपं च सर्वस्याह श्रुतिः फलम्॥१७५

श्रीहरिः ।

विद्यावैजयन्ती

—०*०—

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थ दैवोद्धारार्थ आविर्भूत श्रीश्रीवल्लभा-चार्य श्रीमहाप्रभुतनूज श्रीपूर्णपुरुषोत्तमस्वरूप श्रीश्रीविट्ठलनाथ-क्षिताऽऽत्मज महाराज गोस्वामि श्रीश्रीयदुनाथजीवंशावतंस श्रीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण छठे ६ घरके टीकेत स्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उदाराश्रयमें यह विद्यावैजयन्ती म पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय हे । एकसंख्याको मूल्य एक रुपिया हे । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्देश्य याको हे । तासूँ नकी ये पुस्तकसङ्ग्रहकेलिये इच्छा होय सो आगे लिखे पतेसूँ ाय लेयँ ।

्यावैजयन्ती संख्या (४)	४)
वल्लभाचार्यस्तुतिरत्नावली ।	१)
भगवद्गीताटीका अमृततरङ्गिणी ।	२)
विद्वन्मण्डनम् ।	१)
सूत्रवृत्तिः । मरीचिका	२)
द्वैतमार्तण्डः, प्रमेयरत्नार्णवश्च ।	१)
ुभाष्यम् । प्रकाशसहितम् । (संख्या १५)	१५)
ार्थदीपः । आवरणभङ्गसहितः । शास्त्रार्थप्रकरणम् ।	२)
सूत्रवृत्तिः । भावप्रकाशिका । प्रथमाध्यायः ।	१)

व्रजभाषा

ाक्षरटीका तथा सर्वोत्तमटीका	।=)
वल्लभाष्टकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका	।)

ठि०

१ श्रीगोपालमन्दिर रत्नगोपालभट्ट काशी

२ हरिदासगुप्त चौखम्बासंस्कृत सिरीज बनारस